

Van de redactie

Nederlandse Taalkunde kan terugblikken op een vruchtbaar tiende jaar. Het heugelijke feit van het bereiken en voltooien van dit jubileum heeft bovendien speciale aandacht gekregen door een dubbeldik themanummer *Confrontaties en Perspectieven* ter afsluiting van de jaargang.

In de tweede helft van 2005 heeft zich een aantal veranderingen voorgedaan in de samenstelling van de redactie van *Nederlandse Taalkunde*. Om te beginnen is Marijke Mooijaart afgetreden als redactiesecretaris. De redactie stelt met weemoed vast dat het al weer meer dan vier jaar geleden is, dat zij als redactiesecretaris aantrad. Daarmee was de periode verstreken waarvoor zij zich aan het redactiesecretariaat had willen binden. Wij danken haar voor het vele en voortreffelijke werk dat zij voor de redactie gedaan heeft. Marijke is opgevolgd door Gijsbert Rutten, promovendus geschiedenis van de taalkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Wij danken hem dat hij deze taak op zich heeft willen nemen en we hebben alle vertrouwen in de voortzetting van de goede start die inmiddels gemaakt is.

Rond de zomer van afgelopen jaar hebben zich ook veranderingen binnen de kring van redacteuren voorgedaan. Liesbeth Degand is afgetreden als lid van de redactie. Wij danken haar voor het vele werk en voor de nuchtere precisie waarmee zij een en ander gedaan heeft. Zij is inmiddels opgevolgd door Reinhild Vandekerckhove van de Universiteit Antwerpen. In de persoon van Reinhild hebben we wederom iemand uit België binnen de redactie, wat gezien de toestroom van kopij vanuit dat land niet onbelangrijk is. Tevens is toegetreten Hans Broekhuis van de Universiteit van Tilburg. Hans zal uiteindelijk Hans den Besten opvolgen, die na de zomer van 2006 uit de redactie zal treden. De 'oude' redacteuren heten bij deze de 'nieuwe' welkom. Ook hier geeft de goede start vertrouwen voor de toekomst.

Intussen wordt achter de schermen gewerkt aan de voorwaarden om in deze tijden van kleine tijdschriftoplagen en digitalisering de toekomst van *Nederlandse Taalkunde* veilig te stellen. Wij willen de lezers vragen ons daarbij te helpen door weer of voor het eerst een abonnement op dit tijdschrift te nemen en door ons kopij te blijven toesturen.

Van *groter dan* naar *groter als* – structurele oorzaken voor het verval van het comparatieve voegwoord *dan*

GERTJAN POSTMA*

Abstract

While Middle Dutch had systematically *dan* ‘than’ as its comparative marker, Modern Dutch dialects display a variety of forms, e.g. *als*, *of*, and *wie* and their variants. While *dan* has disappeared from virtually all non-standard variants of Dutch, the standard language retained it. It is argued that the decline of the Middle Dutch comparative marker *dan* is driven by formal semantico-syntactic properties: the marking of negative polarity. Middle Dutch *dan* is composed in nature: it consists of the complementizer *dat* ‘that’ into which the negative (polarity) particle *en* was incorporated. For that reason, after the decline of the negative particle *en*, a reanalysis was necessary into an unanalysed *l|dan*l|. This reanalysed form *l|dan*l| does not encode negative polarity and was replaced by forms that did mark this formal semantic property, such as *als* ‘if’ and *of* ‘if’, being typically complementizers for downward-entailing contexts.

I Inleiding

De zojuiste verschenen SAND-atlas (2005:14) bevat een interessante kaart over de keuze van het voegwoord na comparatieven (kaart 15B). Op dit punt is er aanzienlijke taalvariatie binnen het huidige Nederlands. Als voegwoorden worden gebruikt: *dan*, *als*, *of*, en *wie* met hun vele varianten.

- (1) a Marjo ee naa mieë koeje **dan** dasse vruuger a (Gooik)
‘Marjo heeft nu meer koeien dan ze vroeger had’
b Ge peist dache vroeger thuis zijt **azzekik**, zeker jong (Berlare)
‘Je denkt dat je eerder thuis bent dan ik, nietwaar’
c Ostn nog drie jaar leeft leeftn langer **of** zijn vader (Ieper)
‘Als hij nog drie jaar leeft leeft hij langer dan zijn vader’
d Zie gelooft dastu eerder heen bis **wie** ich (Heerlen)
‘(ik/jij/zij denkt) dat je eerder thuis bent dan ik’

* Meertens Instituut Amsterdam en Radboud Universiteit Nijmegen; correspondentieadres: dr. Gertjan Postma, Meertens Instituut- KNAW, postbus 94264, 1090 GG Amsterdam, email: gertjan.postma@meertens.knaw.nl. Ik dank Sjf Barbiers, Wim Klooster, Marc van Oostendorp, Piet van Reenen en de redactie van NT voor discussie en commentaar.

Deze variatie is er niet altijd geweest. In het Middelnederlands was het voegwoord over het gehele Nederlandse taalgebied uitsluitend *dan*. Dat geldt zowel voor Vlaanderen, Brabant, Holland, voor het Drenthe-corpus (Postma 2004), als voor de Nederlandstalige teksten uit Friesland. Verdam rapporteert dan ook terecht:

Na een comparatief als vergelijkende conjunctie (wordt gebezigd:) *dan*. In ‘t mnl. werd na een vergrootenden trap nooit *als* gebruikt. (Verdam, MNW, s.v. ‘dan’).¹

We moeten dus concluderen dat *dan* sinds de middeleeuwen terrein verloren heeft aan andere voegwoorden.² Deze tendens is onmiskenbaar en persistent. Zij voltrekt zich over een tijdspanne van eeuwen en zet zich door in weerwil van alle inspanningen die grammatici zich hebben getroost om het tij te keren (Van der Sijs 2004:526ff). De vraag is wat er in het taalsysteem veranderd is dat deze gestaag voortschrijdende afkalving voedt. Tot nog toe is zo’n reden niet gevonden. Voor Paardekooper (1950) is het vrijwel compleet verdwijnen van *dan* in de huidige dialecten aanleiding te denken dat de oppositie *groter dan* vs. *zo groot als* eigenlijk nooit tot de volkstaal heeft behoord.

Wanneer dit (Middelnederlands) zowel het systeem van de tweedeling (had gekend) bij de vergelijkings-voegwoorden, als het gebruik van de vormen *als* en *dan* als dragers van deze onderscheiding, dan ligt het voor de hand om te veronderstellen dat er een groot dialectgebied met deze twee kenmerkende eigenschappen, ergens in Zuid-Nederland, te vinden zou zijn (*op. cit.* 162).

De vooronderstelling van een spiegelbeeldige relatie tussen dialectgeografie en diachronie is natuurlijk niet verdedigbaar, maar Paardekoopers verbazing over de complete verdwijning van *dan* is vanuit dit structuralistische perspectief alleszins begrijpelijk. Er moet een kracht actief zijn geweest die de oppositie heeft ondermijnd. Ook de moderne taalkunde is een antwoord hierop schuldig gebleven. We mogen dus aannemen dat de drijvende kracht niet aan de oppervlakte ligt, maar tamelijk abstract en formeel van aard zal zijn.

Omdat we het over het complement van de comparatief hebben, lijkt het voor de hand te liggen te zoeken naar een typische eigenschap van dit domein. Een van de formele eigenschappen van het complement van de comparatief is dat dit een zgn. “downward entailing context” is (Hoeksema 1983). We zullen spreken van een “monotoon dalende context” (Zwarts 1986). Het is hier niet de plaats om op de aard van deze logische eigenschap in

- 1 Stoett (1923:94) noemt 6 zeldzame gevallen van *als*. Daarnaast wordt zeer sporadisch *ende* gebruikt.
 - i Die sonne ende die sterren en hebben gheen mynre (=mindere) kracht opten ongeleerde als over die grootste astronomus.
 - ii Ende hi prijsde vele bat een stuccke hier in eren te sine ende ewelike in de helse pine.
“en hij achtte het veel beter hier kort in ere te leven dan eeuwig in de helse pijn”
- 2 Het Fries heeft eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt. Het moderne Fries heeft *greater as* (‘groter dan’) maar had eertijds *dan*:
 - i Ende weer dio somma meer **dan** 800 pondameten, dae bata schillit da knapen 35 hadde.
(Oorkonde 1451)
‘En ware de som meer dan 800 pondemaat: als boete zullen de knapen 35 hebben’

te gaan.³ Voor ons doel is het van belang dat dergelijke monotoon dalende contexten gemarkeerd kunnen worden door negatief polaire elementen of uitdrukkingen (NPI). Een typisch voorbeeld van een NPI in het moderne Nederlands is ‘ook maar’.

- (2) a Niemand zag *ook maar* iemand.
b *Jan zag *ook maar* iemand.

Zoals het contrast tussen (2a en b) laat zien heeft *ook maar* een negatief element nodig om deugdelijk gebruikt te worden. Het taalkundig spraakgebruik is als volgt: *ook maar* is een negatief polair element; een negatief element zoals *niemand* creëert een monotoon dalende context die het element licentieert. Het bijzondere is nu dat natuurlijke taal deze logische eigenschap markeert op allerlei onderdelen, met name op indefiniete groepen, maar ook op allerlei kleinere elementen in complementzinnen.

Een voorbeeld staat in (3) waarin zowel het voegwoord als de indefiniete NP's gemarkeerd worden.

- (3) a Ik wist {dat/*of} Jan dat {ø/*ook maar} een moment gelooft heeft.
b Ik wist niet of Jan dat ook maar een moment gelooft heeft.

Ook comparatieven licentieert *ook maar* en andere NPI's. Het complement van een comparatief is namelijk eveneens een monotoon dalende context (Hoeksema 1983). Comparatieven licentieert daarom NPI's.

- (4) Jan maakte meer fouten dan ook maar iemand op enig moment had kunnen bevroeden.

Het opmerkelijke is dat die negatieve polariteit van de comparatief in de drie bovengenoemde niet-standaard varianten van het huidige Nederlands ook uitgedrukt wordt op het voegwoord: substandaard-vormen zoals *of*, *als*, en *wie* (=hoe) markeren in andere constructies de aanwezigheid van een negatief polair domein.

- (5) a **Als** je ook maar één keer in Parijs was geweest, dan had je de Eiffeltoren gekend.
b Ik betwijfel **of** er ook maar iemand zal komen.
c Wat denkde julle **wie** ze het hand op gelost? (Heerlen)
'Hoe denken jullie dat ze het hebben opgelost.'

Alleen: *dan* licentieert niet zulke NPI's in andere contexten.⁴

- (6) *Dan zag ik ook maar één student.

3 Voor een zeer basale bespreking, zie Postma (1999). Voor een herformulering van monotoon-dalendheid in termen van veridicaliteit, zie Giannakidou (1997).

4 Traditionele taalkundigen hebben beide vormen van *dan* vaak geïdentificeerd, vgl. MNW s.v. 'dan'. Meeuwssen (1943) schrijft: '*dan* is verklaarbaar uit dubbelzinnen als: hij is groter; en dan (eerst) zijn broer. (Deze zinnen zijn) stilaan versmolten tot een zin.' Zie ook Stassen (1984:198-222).

We moeten dus concluderen dat de *dan*-constructie geen negatieve polariteit op het voegwoord markeert, terwijl de andere dat wel doen.⁵

		voegwoord	markering monotoon-dalendheid contexten
(7)	Groter dan	dan	-
	Groter als	als	+
	Groter of	of	+
	Groter wie	wie	+

Blijkbaar is het voegwoord *dan* op dit punt afwijkend van de substandaard-vormen in het moderne Nederlands uit (1), en mogelijk daarom minder gewild. Maar waarom was *dan* in het Middelnederlands dan wel geliefd als complementeerder? Een mogelijkheid die zich opdringt is dat *dan* in het Middelnederlands wél een NPI-context markeerde. Dit brengt ons tot de hypothese dat *dan* zelf is veranderd en daardoor minder geschikt is geworden.

(8)	MiddelNed	->	VroegnieuwNed	->	ModernNed
	dan		dan		als,of,wie
	[+NPI]		[-NPI]		[+NPI]

In deze studie zullen we laten zien dat er onafhankelijke redenen zijn om het diachrone schema in (8) aan te nemen, en dat dus de drift tot markering van monotoon dalende contexten de drijvende kracht is achter het in ongenade vallen van het voegwoord *dan* onder comparatieven.

● 2 De decompositie van *dan*

In deze paragraaf zullen we betogen dat het voegwoord van de comparatief in het Middelnederlands eigenlijk *dat* is, dus vergelijkbaar met het Franse *que*. De verschijningsvorm *dan* ontstaat doordat in dit voegwoord het negatief-polaire cliticum *en* is geïncorporeerd. De status van Middelnederlands *dan* als markeerder van monotoon-dalendheid is afkomstig van dit cliticum. Bij het verdwijnen van *en* in het VroegnieuwNederlands moest daarom *dan* geherinterpreteerd worden.

2.1 De negatief-polaire aard van *n*-woorden in het Middelnederlands

Zoals *ook maar* in het moderne Nederlands een typische NPI is, zo waren dat in het Middelnederlands de *n*-woorden, zoals *en* zelf, maar ook woorden die het partikel *-en/ne* bevatten, zoals *noit*, *nemmermeer*, *nieman*, etc. In (9) vinden we een standaardlijst van monotoon dalende contexten.

5 Dit schema werd ontwikkeld in een discussie met Sjef Barbiers.

- (9) Monotoon dalende contexten
1. het bereik van negatie
 2. de beperkende verzameling van universele kwantoren, bijv. *alle, geen...*
 3. complement van comparatieven
 4. conditionele zinnen
 5. retorische vragen (met negatieve strekking)
 6. concessieve zinnen en subjunctieven
 7. complement van woordjes als *zonder, voordat, eer, ...*

Dergelijke monotoon dalende contexten worden veelal lexicaal gemarkeerd, vaak op indefiniten, maar ook allerlei andere woordjes. In (10) hebben we moderne voorbeelden gegeven met *ook maar* dat bij een indefiniete NP dalendheid markeert (naar Postma 1999).

- (10)
- a Niemand had *ook maar* iets gedaan.
 - b Alle toeristen die *ook maar* iets hadden gekocht, voelden zich bedrogen.
 - c Geen toerist die *ook maar* iets begrepen had vond de gids redelijk.
 - d Hij ging vaker naar de bioscoop dan *ook maar* iemand vermoed had.
 - e Wie zou daar *ook maar* iets van kunnen begrijpen?!
 - f Mocht je er *ook maar* iets van begrepen hebben,
 - g Als je er *ook maar* iets van begrepen hebt,...
 - h Voordat Jan *ook maar* een woord kon uitbrengen, ...
 - i Nauwelijks had hij *ook maar* één woord gezegd of...
 - j Ik vraag me af of Jan dat *ook maar* een keer gemerkt heeft.

In (11) geven we contexten uit het Middelnederlands. Hier functioneert het cliticum *en* als markeerder van een monotoon dalende context, hetzij proclitisch voor werkwoorden, hetzij proclitisch aan indefiniete NPs.

- (11)
- a Niemans dienst *en* mach an hem verloren bliven noch vergheten.
'Niemand's werken mogen voor hem verloren gaan of vergeten worden'.
 - b Van alle sonden die hi *noit* dede
'van alle zonden die hij ooit deed'
 - c (deze constructie is afwezig in het Mnl)
 - d Alsoe dicke (...) sal u tfer ontsteken meer dan *noit* dede te voren.
'Zo vaak ... zal het vuur u ontvlammen, meer dan ooit te voren'.
 - e Ay deus wie sach dit *noit* gescie?
'O God, wie zag dit ooit gebeuren?'
 - f/g (afwezig)
 - h Eer God *noit* engel ogte mensce scup och eenke creature
'eer God ooit engelen of mensen of enig schepsel schiep'
 - i Dat hij cume een dropel bloets *en* behielt
'dat hij nauwelijks een druppel bloed overhield'
 - j Des biddic u op hoveschede ofic u *noit* dienst hier dede.
'Daarom vraag ik u op uw erewoord of ik u hier ooit diende'

In Postma (1999) heb ik aannemelijk gemaakt dat dit cliticum *en* een (stapelbare) markeerder van negatieve polariteit is. Zoals uit het schema van (7) blijkt zijn de voegwoorden onder de comparatief negatief-polaire markeerders in het moderne Nederlands, maar ogenschijnlijk niet in het Middelnederlands, tenzij *dan* opgebouwd is uit onder meer dit negatief polaire *en* partikel. Het is uiterst aantrekkelijk om de situatie in het Middelnederlands (alleen *dan*) en de situatie in de dialecten van vandaag (*als, of, wie*) als een stabiele situatie te zien en de schrijftaal als een transitiefase. We komen dan tot de hypothese in (12).

(12) *Decompositiehypothese*

Het Middelnederlandse comparatieve voegwoord *dan* was samengesteld uit *dat* + *en*, waarbij *en* het negatieve polaire cliticum is.⁶

Daarmee is het Middelnederlandse *dan* dus evenzeer een markeerder van een monotoon dalende context als zijn moderne tegenhangers *als, of* en *wie*. Hiermee hebben we een semantisch aantrekkelijke diachronische generalisatie gemaakt over het comparatieve voegwoord in het Middelnederlands en het moderne Nederlands. Bovendien wordt dan begrijpelijk waarom *dan* gestaag is verdwenen: het negatieve cliticum *en* is immers eveneens uit het Nederlands verdwenen. De diachrone relatie zullen we behandelen in paragraaf 4. Maar eerst zullen we in de volgende paragrafen de fonologische en syntactische verdedigbaarheid van de decompositiehypothese onderzoeken.

2.2 *De fonologische mogelijkheid van decompositie*

Laten we eerst nagaan of de decompositiehypothese verdedigbaar is vanuit fonologisch perspectief. Het negatieve cliticum *en/ne* is een pro- en encliticum dat allerlei contractieverschijnselen vertoont met de constituent ervoor en erna. We zullen hier alleen enclitisch *en* beschouwen.⁷

Omdat *en* samen met het werkwoord naar de V2-positie is verplaatst, komt het vaak enclitisch te staan met het subject. Daarbij komen contracties voor als *en=(h)et+en*, *men=men+en*, *in=ic+en*, *dan=dat+en*, *dins=dit en es*, enz. (Clignett 1819:68, Stoett 1923:154, Weerman 1984, Van Gestel et al. 1992:142). Voorbeelden staan in (13).

(13)	a	<i>Hens</i> niemen so ongeraect	= het en es
		‘er NEG is niemand zo onontwikkeld’	
	b	<i>In weet</i> hoe ghi gestillet sijt	= ic en
		‘ik NEG weet niet hoe kalm u bent’	
	c	<i>Men</i> gaat niet	= men en
		‘men NEG gaat niet’	

6 De hypothese vertoont gelijkenis met het voorstel van Seuren (1973), die een abstracte negatie onder de comparatief aanneemt, maar verschilt daarvan in twee opzichten: 1. het onderhavige voorstel betreft een *morfologisch gerealiseerd* element en 2. het element geeft geen negatie aan, maar is een markeerder van monotoon-dalendheid. Zie ook Belletti (2001).

7 Het negatieve cliticum komt voor als *en* en als *ne*. We zullen vaak *en* schrijven waar *-en/ne-* bedoeld is. *-en/ne* is syntactisch gezien een nominaal en verbaal procliticum. Fonologisch gezien is het zowel proclitisch (*ne-*) als enclitisch (*-en*). Dit laatste met name op het eerste element in hoofd- of bijzin.

d	Dat en valt nemmermeer noch <i>dan</i> bernt nemmermeer
'dat NEG valt nooit meer of dat brandt nooit meer'	= dat en
e	<i>Dan</i> quam niet na haer viseren
'het NEG gebeurde niet volgens hun inzicht/verwachting	= dat en
f	<i>Dans</i> ghene saghe
'Dat NEG is geen sterk verhaal'	= dat en es

Voor ons doel zijn vooral (13adef) van belang, omdat hier de dentaal wegvalt bij contractie met *en*. Het betreft hier contractie van de eerste constituent en een cliticum op de V2 positie en geen contractie tussen twee hoofden. Maar onderhavige bespreking betreft slechts de fonologie. De syntactische structuur is nu even niet aan de orde. Ik heb geen onafhankelijke gevallen van een hoofdige contractie aangetroffen, bijv. van voegwoord *dat + ne*. De reden zal duidelijk zijn: onder een voegwoord vindt geen verplaatsing naar C plaats. Het werkwoord blijft dus in een lagere positie staan⁸ en omdat het negatieve clitic op het finiete werkwoord clitiseert, zijn voegwoord en cliticum niet adjacent. Maar hoe dan ook is contractie van twee hoofden (voegwoord *dat + en*) gemakkelijker dan tussen een maximale projectie (topic pronomens *dat*) en een hoofd (*en*). Ik neem daarom de gegevens in (13) als voldoende bewijs dat *dat* en *en* fonologisch kunnen contraheren tot *dan*, onder de veronderstelling dat ze adjacent in CP zijn.

2.3 De syntactische mogelijkheid van decompositie

De natuurlijke vervolgvragen zijn 1. of er inderdaad een cliticum *en* onder comparatieven is, 2. of het cliticum in CP terecht kan komen, en 3. hoe en wanneer dat gebeurt.

2.3.1 Expletieve negatie in het Frans

Laten we beginnen met de vergelijking met het Frans. Zoals bekend heeft het Frans geen afzonderlijk comparatief voegwoord, maar gewoon *que* 'dat'. Wat het Frans wel realiseert/kann realiseeren, is een negatief-polaire markeerder onder de comparatief (de zgn. "expletieve negatie").

- (14) a Il est plus riche qu'on ne croit.
Hij is rijker dan men NEG denkt.
- b Il a plus de livres qu'on ne voyait dans aucune bibliothèque.

In het Frans clitiseert dit negatief-polaire partikel op het werkwoord. Dit partikel gaat niet naar COMP zoals in het Latijn, waar de paratactische negatie op het voegwoord zich als *quin* realiseerde.⁹

⁸ D.w.z.: het werkwoord staat op de tweede pool of mogelijk naar AGR onder ingebodde V2.

⁹ Non dubitari debet *quin* fuerint ante Homerum poetae?

NEG twijfelen.pass moet.3 dat+ne waren.perf. voor Homerus.ACC dichters.NOM

Moet het niet worden betwijfeld dat er voor Homerus dichters zijn geweest?

Een verschil met het Frans is dat hier tevens een negatie vooraf moet gaan (hier: *non*). Een vergelijkbaar effect treedt op bij het Latijnse voegwoord *an < at +ne*.

2.3.2 Expletieve negatie in het Middelnederlands

Zoals we al eerder gezien hebben licentieert de comparatief in het Middelnederlands net als in het Frans een expletieve negatie, dit in tegenstelling tot het moderne Nederlands.

(15) Meer mensen dan je (*n)ooit zou verwachten

In (16) heb ik enige typen comparatieven uit het Middelnederlands onder elkaar gezet. Het comparatieve element is schuin gedrukt.

- (16) a Dat hi *sochter* sliep dan noit op sijn bedde te voren.
'dat hij zachter sliep dan ooit op zijn bed te voren'
b Ic nie *liever* gast en sach die noyt op eertrike was gheboren.
Ik nooit liever een gast NEG zag die ooit op het aardrijk was geboren.
c Die vilain hi ginc hem weren *seere* dan noit liebaert dede.
'Die booswicht ging zich nog meer verdedigen dan een leeuw'.
d *Meer* goets dan Artur nie gewan
'meer goederen dan Arthur ooit verzamelde'
e Soe es vele *scoonre* danne Ysaude no Elene.
'Zij is veel mooier dat Isolde of Helena'.

We zien dat in het Middelnederlands negaties zoals *noit*, *nie*, *no* etc. expletief onder de comparatief voorkomen. Des te opvallender is het dat de gewone negatiefmarkeerder *en* nooit voorkomt. Dit is al eerder opgemerkt door Van Helten, als hij schrijft:

- (17) Naast het bovengenoemde zeer gebruikelijke *nie*, *noit* achter den comparatief, doet zich betrekkelijk zelden een van dien gradus afhangende onderschikking met de eenvoudige negatie voor. (Van Helten 1885:238).

Van Helten spreekt hier van het "zelden" voorkomen van de enkelvoudige negatie (*en*). Dat wil zeggen dat hij wel enkele gevallen heeft gevonden. Daar geeft hij een lijst van. Deze (schijnbare) uitzonderingen worden behandeld in paragraaf 2.6.

Het is altijd onverklaard gebleven waarom onder comparatieven, dat wil zeggen onder de *dan*-comparatief, het cliticum zich zo anders gedraagt dan de andere n-woorden. Maar met onze hypothese in (12) dringt een verklaring zich op. Als we aannemen dat het negatieve cliticum zich onder de comparatief van het finiete werkwoord kan losmaken, en onafhankelijk de V2-verplaatsing kan ondergaan, komt het samen met het voegwoord in C° terecht en versmelt met *dat* onder standaardfonologische procedures tot *dan*.

2.2.2 Complementaire distributie van dan en ne

Tot nog toe gaan onze observaties terug op de literatuur. Maar het is nuttig om de goede intuïties van de vroegere mediaevisten te toetsen aan de hand van statistische cijfers. Daar toe heb ik over de gehele CD-ROM Middelnederlands een zoekopdracht uitgevoerd naar het voorkomen van de Middelnederlandse tegenhanger van de huidige uitdrukking 'ooit te

voren'. Daarbij heb ik alleen de n-woorden in het onderzoek betrokken.¹⁰ "Nooit te voren" komt natuurlijk niet slechts onder comparatieven voor maar ook in andere negatief-polare contexten. Daarbij blijkt dat 'nooit te voren' soms wel en soms niet een negatief clitic bij zich draagt. Maar wat nooit gebeurt is dat dit *en*-cliticum verschijnt in de context met *dan*. Het covariantieschema staat in figuur 1.

Nooit te voren	+ne	-ne
+dan	-	10 (36%)
-dan	10 (36%)	8 (28%)

Fig. 1 Covariantie tussen het voorkomen van het *en*-clitic en het voegwoord *dan*.

Typische voorbeelden zijn opgesomd onder (18). In (18a) staat een [+dan, - en]-zin. In (18b) staat een [- dan, +en]-zin, en in (18c) staat een [-dan, -en]-zin. Om de gedachten te bepalen heb ik in (18d) een denkbeeldige zin gegeven die het Middelnederlands lijkt uit te sluiten: [+dan, +en].

- (18) a (Else dese seel sach) dat dit meere pijnen waren dan si noyt te voeren gesien
 ø had
 'toen deze ziel zag dat dit meer kwellingen waren dan zij ooit te voren gezien had'
- b (so sach hi bi hem een schoon fonteyn springende wt eenen marmorsteen) daer noyt te voren gheen en was
 'toen zag hij naast zich een mooie bron die uit een stuk marmer ontsprong, waar ooit te voren geen NEG was'.
- c (Si hildene over herde goet bedien), diene noit te voren ø hadden gesien,
 'zij vonden hem daarom heel erg goed, die hem nooit te voren hadden gezien'
- d Hij sloeg harder dan hij nooit niemand gedaan *en had.

Dit is een significante uitsluiting. We kunnen dus stellen dat ons data-onderzoek de intuïtie van Van Helten bevestigt. Dit leggen we vast in (19).

- (19) *Van Helten's Generalisatie*
 Er is een complementaire distributie tussen comparatief *dan* en het negatief polaire *en*-cliticum.

Deze observationele generalisatie ondersteunt onze hypothese dat *dan* het *en*-cliticum geabsorbeerd heeft.¹¹

10 Zoekopdracht naar: {noyt/noit/noeyt/noint/nie/nye/nec/ny}te v*.

11 Piet van Reenen heeft voor mij een statistisch onderzoek gedaan aan het corpus 14de eeuws. Van de 1759 gevallen van comparatief *dan*, gingen er 58 vergezeld van een cliticum dat ervoor stond (dat zijn dus negatieve comparatieven) maar nooit van een cliticum dat erna stond (expletieve negatie).

2.4 Negatieve clitica in C°

De volgende vraag is hoe het negatieve cliticum adjacent aan het voegwoord kan komen te staan om zo uit *dat + en* het samengestelde *dan* te vormen. In hoofdzinnen wordt onder de V2-verplaatsing het werkwoord met het eventuele negatie-clitic naar de tweede positie verplaatst (C°). Maar hoe zit dat in bijzinnen? Hoewel het Middelnederlands een minder rigide zinsvolgorde heeft dan het moderne Nederlands, is de V2-regel en het verschil tussen hoofd en bijzinnen ook in het Middelnederlands reëel, met name in prozateksten. In een complementzin wordt het werkwoord in de regel niet naar voren verplaatst. Toch zijn er intrigerende uitzonderingen. Deze zijn systematisch. Om dat in te zien is het nodig een verschil in comparatieven aan te brengen. Beschouw de comparatieven in (20).

- (20) a Er waren meer mensen dan ik ooit bijeen gezien had. event comparatief
 b Jan is intelligenter dan zijn vader (is). XP comparatief
 Jan loopt harder dan Piet (doet). XP comparatief
 c Jan koopt meer boeken dan Piet lucifers. multiple-focus comp

De types in (20bc) kunnen beschreven worden als een constructie met focus-fronting en een IP-deletie (Postma 1996). Er worden hoofdconstituenten vergeleken met betrekking tot een zeker predikaat. De zin in (20a) is van een ander type. Er worden twee gebeurtenissen met elkaar vergeleken. We zullen ze event-comparatieven noemen. In dit type is syntactisch niets bijzonders aan de hand in het Middelnederlands: het werkwoord staat achteraan, behoudens natuurlijk constituenten die geëxtraponeerd kunnen worden (PP en CP). In het tweede type is echter variatie waarneembaar. Het is namelijk mogelijk om het werkwoord *zijn* of anders *doen* te herhalen, zoals ook in het huidige Nederlands. Als dat gebeurt, kan het werkwoord achteraan blijven staan, maar ook voor het subject komen te staan (Stoett 1923:94). Deze inversie gebeurt zowel bij definitieve subjecten (21a) als bij indefiniete subjecten (21b).

- (21) a Dese was vromegere ende argere dan was die vader.
 ‘Deze was (nog) bigotter en verwijfder dan de vader’.
 b Ende dat herte es talre stont onreine dan es een hont.
 ‘En het hart is steeds onreiner dan een hond’.

In (21a) zien we ‘*was*’ vóór ‘*die vader*’ staan; in (21b) zien we ‘*es*’ vóór ‘*een hond*’ staan. Deze inversie komt slechts voor bij het werkwoord *zijn*. Meestal wordt het werkwoord gedeleerd. Als we nu aannemen dat het werkwoord een negatief clitic kan dragen dan krijgen we een adjacentie tussen het voegwoord en het cliticum.

- (22) a Dese was vromegere ende argere dat-en was die vader.

Als nu het werkwoord gedeleerd wordt, kan dat zonder het clitic gebeuren omdat het clitic fonologisch geclitiseerd is op het voegwoord.

- (22) b Dese was vromegere ende argere da-n Vø die vader.

Deze werkwoordsfronting is voorbehouden aan de comparatief.¹² We krijgen op deze manier in deze specifieke constructie dus een schijnbaar comparatief voegwoord *dan*.

Inversie is echter niet verplicht. Toch krijgen we in contexten zonder inversie ook *dan*.

- (23) Noit man was dages no bi nachte om sine scat in meerre wachte dan hi was.
'Nooit was overdag of bij nacht iemand meer op z'n hoede dan hij'.

Er zijn twee perspectieven waaronder ik deze context nader wil beschouwen: een grammaticalisatie-perspectief (diachroon) en een structureel perspectief (synchroon).

2.5 Theoretische overwegingen

Vanuit een diachroon perspectief zouden we de context van (22) als een zogenaamde heranalyse-context (Hoeksema 1991, Van der Wurff 1999) kunnen identificeren. We zouden dan mogen aannemen dat het voegwoord net als in het Frans gewoon *dat* is. Verder heeft het Middelnederlands, net als het Frans, het negatieve cliticum *en*. Het verschil is alleen dat het Middelnederlands, in tegenstelling tot het Frans, Comp-georiënteerde V2-effecten heeft. Daarbij komt het cliticum adjacent aan het voegwoord te staan. Deze inversie kan alleen onder comparatieven. In deze context contraheerde het voegwoord *dat* plus een adjacent negatief cliticum *en* en zo werd *dan* gerealiseerd en als zodanig geherinterpreteerd als een comparatief voegwoord. In dit perspectief zou het comparatief voegwoord ontstaan zijn in NP-comparatieven (onder V-deletie) en later gegeneraliseerd zijn over alle comparatieven.

Er zijn twee nadelen aan dit perspectief. Deze hebben beide te maken met het feit dat na herstructurering *dan* niet meer geanalyseerd wordt als *dat + en*. Dit heeft onmiddellijk als nadeel dat niet meer verklaard wordt waarom onder het geherstructureerde voegwoord zonder inversie nog steeds geen negatief cliticum voorkomt (Van Heltens generalisatie, cf (19)). Het tweede nadeel is dat in deze beschrijving een mogelijk verband tussen het verdwijnen van de *dan*-comparatief en het verdwijnen van het *en*-cliticum verloren gaat.

Willen we deze nadelen ondervangen dan moeten we aannemen dat *dan* structureel steeds *dat+en* is. De twee bovengenoemde nadelen worden dan onmiddellijk ondervangen. Wel heeft dit structurele perspectief eveneens een probleem, nl. met voorbeeldzin (23). Dat er geen negatief cliticum in dergelijke zinnen aanwezig is, volgt zoals gezegd direct. Maar we hebben nu een probleem hoe te verklaren dat het *en*-cliticum van het werkwoord op het voegwoord terecht komt, ook als het werkwoord achteraan staat.

We moeten daarom een structurele verplaatsing aannemen, mogelijk identiek met de V2-verplaatsing, maar dan uitgevoerd door het negatieve cliticum in plaats van door het werkwoord. Dat heeft natuurlijk consequenties voor het grammatica-model. Daarom hebben we in de volgende haakjesstructuur de traditionele structuur weergegeven met een VP,

12 Zie ook de constructie in (36). Dit type werkwoordsfronting is zelf negatief polair. Vergelijk ook het Frans en het Engels.

- (i) Jean a dit plus que n'a dit Pierre.
 - (ii) Bill was much more of a fighter than was his father.
 - (iii) John took a mite longer preparing dinner than did his colleagues.
- Ik dank deze observaties aan Wim Klooster.

een IP-complex en een CP. Het IP complex is opgesplitst in een AgrP en een TP (Pollock 1989), met daartussenin een NegP (zie o.a. Haegeman & Zanuttini 1996, Van Kemenade 1998). Zowel VP, TP, AgrP als NegP zijn hoofdfinaal getekend, volgens een hoofdfinale projectie van het Nederlands (Den Besten 1983), CP is hoofdinitieel (Chomsky 1986). De liggende streepjes geven de specificeerderposities weer.

$$(24) \quad [_{CP} - C^\circ [_{AgrP} - [_{NegP} - [_{TP} - [_{VP} \text{ SU OB } V^\circ] T^\circ] Neg^\circ] Agr^\circ]]$$

In hoofdzinnen verplaatst het werkwoord V° (via T° , Neg° en Agr°) naar C° . In gewone bijzinnen gaat V naar T en naar Neg , maar niet verder (omdat C° bezet is door een voegwoord). We moeten dus aannemen dat het verschil tussen hoofd- en bijzinnen daarin bestaat dat verplaatsing van Neg naar C al dan niet plaatsvindt. In het geval dat er werkwoordsverplaatsing naar Neg heeft plaatsgevonden, kan die verplaatsing niet optreden omdat het werkwoord niet in het voegwoord kan incorporeren. We moeten dus aannemen dat de comparatiefconstructie een soort combinatie is van deze processen: V blijft zinsfinaal, en de negatie gaat onafhankelijk naar C° . Het vormt op die manier een complex voegwoord bestaande uit *dat + en*.

De meest simpele manier om dit te begrijpen is aan te nemen dat het *en*-cliticum een gebonden morfeem is. Het kan niet alleen blijven staan en kan via syntactische hoofdverplaatsingen een gastheer vinden. Er zijn twee onafhankelijke strategieën denkbaar. Er verplaatst zich een lexicale gastheer naar het hoger gelegen cliticum of het cliticum verplaatst zich naar een hoger gelegen gastheer.¹³ In onderstaand schema hebben we deze twee onafhankelijke verplaatsingen als twee onafhankelijke dimensies in een tabel ingevoerd. Een combinatie van beide verplaatsingen is natuurlijk denkbaar,¹⁴ maar dat geen van de verplaatsingen wordt uitgevoerd, wordt uitgesloten omdat dan het cliticum geen gastheer heeft. Er blijven dus drie mogelijkheden over.

Hoofd-verplaatsing T->Neg		
Neg -> C	ja	nee
ja	Hy en can niet comen	(meer) da-n hy comen can
nee	dat hy niet comen en can	*

Fig. 2 Twee onafhankelijke hoofdverplaatsingstrategieën om het en-clitic een gastheer te verschaffen.

Dit is het syntactische aspect. Het zou te ver voeren om in het kader van dit artikel in te gaan op de semantische consequenties van dit voorstel. We kunnen slechts opmerken dat

- 13** Alleen verplaatsingen naar boven, i.e. naar de c-commanderende positie is mogelijk vanwege een antecedent-spoor relatie.
- 14** Redenen van economie zouden dit kunnen blokkeren. In dat geval zou er een externe motivatie moeten zijn voor de gewone hoofdzin. Zo'n motivatie is niet moeilijk te bedenken omdat hoofdzinnen gecodeerd ("typed") moeten worden, als interrogatief, imperatief, etc. Zie Postma & Van de Wurff (in druk) voor negatie als clausuuretype operatie.

er in comparatieve contexten een dissociatie optreedt tussen T en Neg, d.w.z. tussen de propositionele aard van de zin (affirmatie/negatie) en zijn deiktische aard in temporele ruimte (tense). Verder onderzoek is nodig in hoeverre deze karakteristiek overdraagbaar is op andere negatief-polaire contexten.

2.6 Uitzonderingen

Zoals in het voorgaande is betoogd, is het negatieve cliticum *en* in complementaire distributie met het comparatieve voegwoord *dan*. Er zijn echter enige door Stoett en anderen gerapporteerde uitzonderingen. We zullen ze in deze paragraaf bespreken en daarbij zien dat ze geen wezenlijke tegenwerpingen vormen voor onze hypothese.

Stoett (1923) rapporteert op pagina 166 het volgende tegenvoorbeeld.

- (25) a Ghi en sijt niet beter dan David en was.
 ‘Gij zijt niet beter dan David’.
 (Devoot ende profitelyck boecxken, *apud* Stoett 1923:166)

Verder is schrijver dezes het volgende tegenvoorbeeld bij Coornhert tegengekomen. Weliswaar is dit voorbeeld laat, maar het past in een patroon en daarom is het nuttig het te rapporteren.

- (25) b Want wy nu niet meer duchten dan ghy die tast en ziet
 ‘omdat wij nu niet meer vrezen dan gij die kunt voelen en zien’

Verder is er een vijftal uitzonderingen opgesomd door Van Helten (1885:236):

- (26) Die welke meinde te houden bat // die heerlijkheid in harer eeren (...) dan dabt van Lobus en dede (Bj. II:89)
 ‘degene die het fatsoen in haar eer beter meende te bewaren dan de abt van Lobus’
- (27) Ende niet veel meer en creegh... dan die van Lobus voren en dede (ibidem)
 ‘en (die) niet veel meer kreeg, dan de bewoners van Lobus’
- (28) Dat si niet te meer van man en wijst... dan ic en dede (Rubb 154)
 ‘dat zij niet meer van iemand wist, dan ik’
- (29) Ghien moget niet vorder rechten dan v manne en wijsen
 ‘gij moogt niet nader rechtspreken dan vijf mannen rechtspreken’ (Rein.pr71)
- (30) Ghi en sijt niet meerder dan hi en is (Lic 74r)
 ‘gij zijt niet meer dan hij’

Nu moet opgemerkt worden dat al deze uitzonderingen bij Van Heltens generalisatie negatieve comparatieven zijn, behalve de eerste. Maar dat is een extreem lange zin, waarschijnlijk een anakoloet. Deze zin leggen we terzijde. Voor de overige gevallen is waarschijnlijk niet zozeer de comparatief de licentieerder van *en* maar de negatie in de hoofdzin.

2.7 Evaluatie

Resumerend stellen we het volgende scenario vast. In het Middelnederlands werd de complementzin van een vergrotende trap ingeluid met het voegwoord *dat* waarop een negatief-polair partikel *ne* clitiseerde. Dit resulteerde in de syntaxis in het lexem *-da-n* dat uit hoofde van *ne* een specificatie [+npi] kreeg en slechts schijnbaar samenviel met het (in het lexicon opgenomen) temporele partikel *dan* [-npi]. Onderliggend was het echter *dat+ne*. Bij de overgang naar het Nieuwnederlands verdween het *ne*-partikel, en werd *dan* geheranalyseerd als een ongeleed comparatiefpartikel. Op zichzelf is zo'n heranalyse nauwelijks problematisch: zo is de frase *het en zij* eveneens geheranalyseerd tot een conditioneel partikel *tenzij* en heeft het verdwijnen van *ne* tot op vandaag overleefd.¹⁵ Maar bij *da-n* was er een flankerend lexem *dan*. Daardoor ontstond een onwenselijke situatie dat er twee partikels in het lexicon kwamen, de een met [+npi]-specificatie, de ander gespecificeerd als [-npi]. Deze [+npi] had geen ondersteuning in andere constructies. Anders gezegd: door associatie met [-npi]-*dan* ontstond een spanning in het systeem die opgelost moest worden. In plaats van *dan* kwamen alternatieve comparatief-partikels zoals *als*, *of* en *wie*, die niet aan dit euvel leden en ook in andere contexten als markeerder van monotoon dalende contexten optreden. De aanwezigheid van het flankerende temporele *dan* heeft dus het comparatieve gemarginaliseerd. Het schema staat in (31).

(31)	MiddelNed	->	VroegnieuwNed	->	ModernNed
	comparatief <i>dat + -en</i>		<i>dan</i>		<i>als,of,wie</i>
	[+npi]		[+npi]		[+npi]
	temporeel <i>dan</i>		<i>dan</i>		<i>dan</i>
	[-npi]		[-npi]		[-npi]

Het tussenstadium realiseert dus een sub-optimaal lexicon waarin tegenstelde kenmerken eenzelfde fonologische realisatie hebben.

Hoewel dit strikt genomen buiten het kader van dit artikel valt, wil ik ten slotte op verzoek van de redactie kort stilstaan bij de situatie van het Engels. Als we even aannemen dat het Oudengelse *þæn(ne)* en het Middelenngelse *thæn(ne)* net als zijn Middelnederlandse tegenhanger opgebouwd was uit *thæt +ne*, rijst de vraag waarom het Engels *thæn* niet aan eenzelfde instabiliteit is gaan lijden¹⁶. In het Engels is immers het negatieve cliticum eveneens in verval geraakt. De overeenkomst gaat zelfs verder. Ook in het Middelenngels was er een flankerend temporeel adverbium *thæn(ne)*. De vraag is daarom waarom het Engelse *thæn* zich niet zozeer gedraagt als Middelnederlands *dan*, maar eerder als *tenzij*, dus als een lexem dat het npi-kenmerk inherent draagt. De oplossing zal liggen in het splitsen van *thæn(ne)* in twee verschillende lexemen; het temporele *then* [dhEn] en het comparatieve *than* [dhæ:n]. Het zal niet toevallig zijn dat dit laatste woord dezelfde klinker heeft als de complementizer *that*. Het zou te ver voeren na te gaan of het fonologisch samenvallen van

¹⁵ Ik dank de redactie van NT voor deze suggestie.

¹⁶ Maar Seuren (1973) rapporteert nieuwe vormen als *greater nor* in Noord-Engelse dialecten.

then en *than* in sommige dialecten correleert met een verzwakte positie van comparatief *than*, zoals op grond van het in dit artikel verdedigde scenario te verwachten is.¹⁷

3 Drie voorspellingen

De decompositiehypothese doet een paar interessante voorspellingen. Zij voorspelt dat in andere complementzinnen die negatief polair zijn, en die in verwante talen met een completere *dat/que* worden ingeluid eveneens *dan* verschijnt in plaats van *dat*. Deze voorspelling wordt voor een deel bewaarheid. Ik wil twee gevallen behandelen. De context ‘voordat’ en de superlatief. Beide contexten zijn negatief polair (zie 32).

- (32) a Dat is het ergste dat ik ooit gehoord heb.
b voordat ik ook maar iets gezegd had

Ook in het Middelnederlands licentiëren deze contexten NPI's, zoals te zien aan het voorkomen van *nie* ‘ooit’ in (33).

- (33) a Die schoonste diemen nie gesach
‘de mooiste die men ooit zag’
b So seldi u ter vart opmaken, eer die dach nemmeer opgeet.
‘Dan moet gij u opmaken voor de reis, voor de dag ook maar begint’.

Vanuit dit perspectief zou het niet geheel verwonderlijk zijn als we in deze contexten *dan* zouden aantreffen, vooropgesteld dat *dan=dat+en*.

3.1 Dan na superlatief

De eerste context waar we *dan* aantreffen in plaats van *dat* is de superlatief. Dit gebeurt zowel onder een definitie NP die een superlatief bevat (meestal *meest*), als onder de kale adverbiale superlatief *meest* ‘vaakst’. Enige contexten staan in het MNW opgesomd. Ik neem er enige van over. Stoett (1923:215) noemt een geval bij het rangtelwoord *eerste* (34e).

- (34) a Daer quem in ene die meeste scare ..., *dan* ic u mochte wel bedieden.
‘Daar kwam de grootste schare binnnen, (groter) dan ic u kan beschrijven’.
b Dat tlant meest olyebome draget, *dan* geen daer men af gewaget,
‘dat het land de meeste olijfbomen heeft, (meer) dan men daarvan spreekt’
c Om dat die sone meest algader *dan* die dochter ghelijct den vader, ...
‘omdat de zoon het meest op de vader lijkt, (meer) dan de dochter’
d Nochtan heeft sise meest ghefeest ende ghetoent scoen ghelaet *dan* enegher vrouwen.
‘Nochtans heeft zij hun de meeste eer bewezen en haar mooie gezicht getoond, (meer) dan enige andere vrouw’.

¹⁷ In sommige Nederlandse dialecten zijn het comparatieve *dan* en het temporele *deen* net als in het Engels gedissocieerd, bijv. Gooik (Brabant).

- e Die eerste antwoorden *dan* si horen, tonen hem sot te wesen.
'De eerste antwoorden die zij horen, laten zien dat hij een dwaas is'.

Zoals al eerder onder (33a) te zien is, is de superlatief een monotoon dalende context en licentieert negatief polaire elementen, bijv. de Middelnederlandse n-items. Dit is ook te zien aan (34b) waarin *geen* voorkomt in de zin van 'ook maar iemand', en verder aan *enegher* in (33d) dat eveneens een NPI is. Dit onlogische gebruik van *dan* wordt begrijpelijk met de hypothese *dan=dat+en* in het achterhoofd.

3.2 Dan na eer (=voordat)

De tweede context met een schijnbaar over-gegeneraliseerd *dan* is onder *eer* 'voordat'. Ook dit is door de grammatici van weleer opgemerkt. Stoett (1923) merkt op dat dit onlogische gebruik van *dan* met name onder *eer* voorkomt. *Eer* komt ook in het moderne Nederlands voor en vertoont enige variatie met betrekking tot het voorkomen van *dat*.

- (35) a Eer ik *ook maar* iets gezegd had
b Eer dat ik *ook maar* iets gezegd had (ANS 10.3.3.2)

Deze variatie is ook in het Middelnederlands aanwezig. *Eer* komt zonder en met voegwoord voor. Het voegwoord is echter het "onlogische" *dan*. We geven enige typische voorbeelden onder (36-38).

- (36) Die zonne sal ghekeert werden in donkernessen ende die mane in bloede,
eer dan come die grote ende vreeselike dach des Heren.
'De zon zal in duisternis gehuld worden en de maan in bloed, voordat de grote en vreselijke dag des Heren komt'.
- (37) Doe Maria die moeder Jhesu getrouwet was Josephe *eer dan* si te samen quamen
'toen Maria, de moeder van Jesus met Josef getrouwd was voor dat zij gemeenschap hadden'
- (38) Doe seide tote hem dat conincsin: here ganc af *eer dan* mijn sone sterve.
'Toen zei de hoofdman(?) tot hem: heer, kom mee voordat mijn zoon sterft'.

3.3 De ongrammaticaliteit van Middelnederlands *dan* dat

De decompositiehypothese in (11) doet nog een andere voorspelling. Als *dan* de complementeerder zelf is waarin een cliticum is geabsorbeerd voorspelt dit dat de sequentie *dan dat* in het Middelnederlands niet zal voorkomen. Men moet dan denken aan een complementzin onder *dan*.

- (39) Niets is beter dan dat ik nu terugkeer.

Deze voorspelling wordt bewaarheid. Het moderne *dan dat* luidt in het Middelnederlands inderdaad gewoon *dan*.

- (40) Mi en es niet beter dan ic kere ten clusare.
 ‘Niets is mij beter dan dat ik in het klooster ga’.

Dit verschijnsel is reeds opgemerkt door J. Franck en overgenomen door Verdam. Franck formuleert dit als de generalisatie in (41).

- (41) *Dan* absorbeert erop volgende voegwoorden
 (Franck (1882:420), MNW s.v. ‘dan’)

Vanuit ons perspectief zou men deze intuïtie beter anders kunnen formuleren en zeggen dat *dan* het voegwoord bevat.

4 Diachroon onderzoek

In het bovenstaande hebben we de hypothese geformuleerd en verdedigd dat het comparatieve voegwoord *dan* samengesteld is: het is samengesteld uit het reguliere voegwoord *dat* en een partikel dat monotoon dalende contexten markeert. Dit negatief polaire partikel is in de loop van de tijd verloren gegaan. Dit zou ook de dood hebben ingeluid van het comparatieve *dan*. Beide processen zouden zich ruwweg in de tijdspanne 1600-1750 moeten hebben afgespeeld.

Helaas is een grondig diachroon-statistisch onderzoek op dit ogenblik niet mogelijk. Daarvoor ontbreken de nodige gedigitaliseerde documenten over de relevante periode, naar tijd en plaats geordend. Pas na de komst van een canonieke database zoals geïnitieerd binnen het NWO-project “Variatie en standaardisering”¹⁸ zal een degelijk onderzoek naar het verloop van het verval van het negatieve cliticum *en* en de opkomst van *als* mogelijk zijn. In afwachting daarvan zullen we ons in het kader van dit artikel beperken tot wat op dit ogenblik aan diachroon onderzoek en diachrone gegevens in de bestaande literatuur beschikbaar is.

4.1 Wat zeggen/deden de grammatici en schrijvers?

Men zou op het eerste gezicht op grond van de decompositiehypothese verwachten dat het verdwijnen van de clitische negatie en de comparatief *dan* hand in hand gaan. We weten dat het niet zo is gegaan: de moderne standaard heeft immers nog steeds *dan* terwijl de clitische negatie reeds lang is verdwenen. De vraag is hoe het in de tussenliggende eeuwen is geweest. Van der Sijs (2004) bespreekt beide tendensen in verschillende paragrafen maar

¹⁸ Deze database wordt samengesteld binnen het NWO-project Ackema-Van Kemenade-Postma (2004) Variatie en Standaardisatie - de invloed van taalcontact op de Nederlandse standaardtaal in wording. De database zal een verlengstuk zijn van het corpus Gysseling (13de eeuw) en het corpus Van Reenen (14de eeuw), en zal zich uitstrekken tot omstreeks 1700.

bespreekt niet het mogelijke verband. In (42) heb ik de gegevens uit haar paragrafen gecombineerd weergegeven. Een enkel ontbrekend gegeven is aangevuld (tussen haakjes).

(42)	grammaticus/schrijver	dan/als (vdSijs:426)	dubbele ontkenning (vdSijs:534ff)
	Ruusbroeck (1293-1381)	dan	en
	Erasmus-vertaler (1560)	dan	en
	Coornhert	dan	(en) ¹⁹
	Twe-spraeck (Spiegel, 1584)	als	en
	Van Heule (1625)	?	en
	Hooft/Vondel/Cats-vroeg	als	en
	Hooft/Vondel/Cats-laet	dan	∅
	Statenvertalers	dan (91%)	en
	Verwer (1707)	dan/als	en
	Leupenius (1653)	dan	∅

Deze tabel overziend lijkt de voorspelde correlatie niet overtuigend aanwezig te zijn. Met name het gedrag van de schrijvers Hooft, Vondel en Cats lijkt tegengesteld aan wat de hypothese voorspelt. En verder lijkt een vroeg voorkomen van de alternatieve vorm *als* (Spiegel 1584) niet samen te gaan met het verdwijnen van *en*. De bestreken tijdspanne moet natuurlijk uitgebreid worden, maar ook de finale uitkomst (*en* verdwijnt maar *dan* niet) lijkt tegengesteld aan wat we verwachten. We zouden dit allemaal gemakshalve kunnen toeschrijven aan de versturende invloed van normatieve krachten, maar dat brengt een verklaring niet dichterbij omdat er geen operationele theorie is van normativiteit. Opmerkelijk genoeg schrijft Van der Sijs (2004) beide tendensen toe aan normatieve invloed, maar vraagt zich niet af of, hoe en in hoeverre zo iets mogelijk kan zijn.

4.2 Naar een verantwoorde methodologie

Als we echter nogmaals de decompositiehypothese overdenken, zal duidelijk worden dat deze niet een correlatie voorspelt tussen het verdwijnen van *dan* en het verdwijnen van het negatieve cliticum als zodanig, maar slechts een correlatie tussen het niet-geheranalyseerde *dan* en het verdwijnen van de expletieve negatie.

Laten we met het laatste beginnen. Niet alle negatieve clitica zijn hetzelfde, en ze hebben ook niet hetzelfde verloop (Zeijlstra 2004:119). Belangrijk is in dit verband het voorkomen van *en* in contexten zonder logische negatie (i.e. contexten zonder de kracht van \neg):

(43)	a	ik twijfel of Jan naar huis gegaan en is	expletieve negatie
	b	ik en weet het niet	dubbele negatie

Van der Wouden (1994) noemt de expletieve negatie “paratactische negatie”, terwijl hij het echte negatieve cliticum een geval van dubbele negatie noemt. In het eerste geval is er geen

19 Joannis Boccattij - *Vijftigh Lustighe Historien oft Nieuwigheden*, vertaald door Coornhert.

semantische bijdrage, in het tweede geval wel. De eerste wordt wel onlogisch genoemd, de tweede logisch, al is het dubbelen weer onlogisch.

Vanuit ons perspectief zijn beide clitica één en dezelfde (ze geven allebei monotoon dalende domeinen weer), maar dat wil niet zeggen dat hun licentiëring gelijk is. Zoals bekend verdwijnt de expletieve negatie eerst en dan pas de “echte” negatie. De verleiding is groot ook nu weer naar normativiteit als verklarend principe te grijpen (“de expletieve negatie is nóg onlogischer dan de dubbele negatie”, of iets in die trant) maar we zullen deze verleiding weerstaan. We zullen moeten wachten op nader data-onderzoek.²⁰ Wel willen we vooruitlopend op het beschikbaar komen van die gegevens speculeren op het juiste verband.

Dan het tweede punt: hoe kunnen we het oude *dan* (=dat + en) onderscheiden van een mogelijk geheranalyseerd *dan*? Een denkbare methode volgt onmiddellijk uit onze voorstelling uit par. 3.3. Daar lieten we zien dat Middelnederlands *dan dat* uitgesloten is, dat wil zeggen een comparatief partikel en daarna en voegwoord. De reden was dat *dan* zelf het voegwoord bevat. De consequentie mag duidelijk zijn: als *dan* niet meer samengesteld is uit o.a. een voegwoord zal bij comparatie van proposities een extra *dat* te voorschijn komen. We kunnen daarom stellen dat zo gauw *dan dat* verschijnt, *dan* niet meer samengesteld is. Het zou dus goed zijn te kijken naar het verschijnen van *dan dat*. Nu komt reeds bij (de vertaler van) Erasmus’ *De Lof der Zotheid* inderdaad *dan dat* regelmatig voor. Een voorbeeld staat in (44).

- (44) Want wat mach voeghelickeer zijn, *dan dat* de Sotheyt haers selfs lof wtroepe, ende sy selue haerseluen singe.

Dit correleert mogelijk met het gedrag van het negatieve cliticum *en*. Weliswaar wordt in dit werk de gewone negatieve cliticum systematisch gerealiseerd (45), maar het expletieve cliticum heb ik niet kunnen vinden.

- (45) Ghelijck een Peert dat geen Grammaticam en can, niet ellendich en is ...

Dus ik heb vergeefs naar constructies als in (45) gezocht.

- (46) Alle menschen dy daer noyt quamen²¹

Maar voor het verder systematisch toepassen van deze methodologie moeten we op de database wachten.

5 Conclusies

In dit artikel wordt een nieuwe analyse gegeven van het comparatieve voegwoord *dan*. Het

²⁰ Klooster (2001:352) stelt dat *dan* in de 16^e en 17^e eeuw werd verdrongen door *als*.

²¹ Maar bij de latere Revisus weer wel: ‘De wreeste diemen noyt in Nederlant en vont’ (Revisus, Over-Yss. Sang 341)

is opgebouwd uit het gewone voegwoord *dat* waarin het negatief polaire cliticum *-en* is geïncorporeerd. Bij het in onbruik raken van *-en* veranderde ook de positie van *dan*. Was *dan* in het Middelnederlands nog gecodeerd als een negatief-polair element [+npi], uit hoofde van *-en*, omdat het opgebouwd was uit het voegwoord *dat* en het negatieve cliticum *en*, deze eigenschap moest bij heranalyse van *dat+en* tot het simplex *dan* worden opgeslagen in het lexicon onder *dan*. Daarbij kwam het systeem onder spanning door associatie met het temporele *dan*, dat [-npi] is. Omdat het Nederlands systematisch monotoon dalende contexten markeert, o.a. op indefiniten en voegwoorden, ontwikkelde *dan* zich tot een vreemde eend in de bijt. Het wordt daarom bij voorkeur vervangen door voegwoorden die niet aan dit euvel lijden en wel monotoon dalende contexten markeren, zoals *als* (algemeen noordelijke substandaard) en *of* (algemene zuidelijke substandaard).

● Bibliografie

- ANS** - Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, 1984, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Belletti, A. (2001)**. Speculations on the possible source of expletive negation in Italian comparative clauses. In: Guglielmo Cinque & Giampaolo Salvi (eds.). *Current Studies in Italian Syntax: Essays Offered to Lorenzo Renzi*. Amsterdam: North-Holland.
- Besten, H. den (1983)**. On the Interaction of Root Transformations and Lexical Deletive Rules. In Werner Abraham (ed.). *On the Formal Syntax of the Westgermania*. Papers from the 3rd Groningen Grammar Talks Groningen, January 1981. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 1983. *Linguistik Aktuell* 3: 47-131.
- Chomsky, N. (1986)**. *Barriers*. MIT Press: Cambridge (MA).
- Clignett, J.A (1819)**. *Bydragen tot de oude Nederlandsche Letterkunde*.
- Franck, J. (1882)**. *Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant*, met inleiding etc. Groningen: Wolters.
- Gestel, F. van, J. Nijen Twilhaar, T. Rinkel, F. Weerman. (1992)**. *Oude Zinnen : grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Giannakidou, Anastasia. 1997**. *The Landscape of Polarity Items*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Haegeman, L. & Zanuttini, R. (1996)**. Negative Concord in West Flemish. In: A. Belletti & L. Rizzi (eds.). *Parameters and Functional Heads. Essays in Comparative Syntax*, Oxford: Oxford University Press, 117-179.
- Van Helten (1885)**. Over enkele eigenaardigheden in het gebruik van *nie*, *noit*, *nemmer*, *ne* of *en*. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 5, 235-244.
- Hoeksema, J. (1983)**. Negative polarity and the comparative. *Natural Language and Linguistic Theory* 1, 403-434.
- Hoeksema, Jack (1991)**. A categorial theory of reanalysis phenomena, 1991. Ms. RUG Groningen.
- Kemenade, A. van (1998)**. Sentential negation and word order in Old English. In: I. Tienken-Boon van Ostade, G. Tottie and W. van der Wurff (eds.) *Negation in the history of English*, Berlin: Mouton de Gruyter, 147-166.

- Klooster, W. (2001).** *Grammatica van het Nederlands – een volledig overzicht*. Den Haag: SDU.
- Meeuwssen, E. (1943).** Vier isotagmen. *Leuvense Bijdragen* XXXV, 47-55.
- MNW** - E. Verwijs & J. Verdam, 1885-1952, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Den Haag.
- Paardekooper, P.C. (1950).** *Als en dan* bij vergelijkingen. *Nieuwe Taalgids* XLIII, 160-167.
- Pollock, J-Y. (1989).** Verb movement, universal grammar, and the structure of IP, *Linguistic Inquiry* 20, 365-424.
- Postma, Gertjan (1996).** Negative Polarity and the Syntax of Taboo. In: Jacob Hoeksema, et.al. (eds.) *Perspectives on Negation*. Amsterdam: Benjamins, 285-322.
- Postma, Gertjan (1999).** De negatieve polariteit van het syntactische *ghe-* partikel in het Middelnederlands. *Nederlandse Taalkunde* 4, 310-329.
- Postma, Gertjan (2002).** De enkelvoudige clitische negatie in het Middelnederlands en de Jespersen cyclus. *Nederlandse Taalkunde* 7, 44-82.
- Postma, Gertjan (2004).** Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit. *Nederlandse Taalkunde* 9, 144-168.
- Postma, Gertjan & Wim van de Wurff (2005).** How to Say No and Don't: Negative Imperatives in Romance and Germanic. In: Wim van der Wurff (ed.). *Imperative Clauses in Generative Grammar*. Amsterdam: Benjamins. (in druk).
- Sijs, N. van der (2004).** *Taal als Mensenwerk*. Den Haag: SDU.
- SAND 2005** – Barbiers, S., H. Bennis, M. Devos, M. Van de Ham, G. De Vogelaer. *Syntactische Atlas van de Nederlandse dialecten* I. Amsterdam.
- Seuren, P.A.M. (1973).** The comparative. In: F.Kiefer & N.Ruwet (eds), *Generative Grammar in Europe*. Dordrecht: Reidel, 528-564.
- Stassen, L. (1984).** *Comparison and universal grammar*. Oxford: Blackwell.
- Stoett, F.A. (1923).** *Middelnederlandse Spraakkunst*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Weerman, Fred (1984).** Over enige verschillen tussen Mnl. en Ndl. *Spectator* 14, 374-380.
- Wouden, T. Van der (1994).** *Negative Contexts*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Wurff, W. van der (1999).** Objects and verbs in modern Icelandic and fifteenth-century English: a word order parallel and its causes. *Lingua* 109, 237-265.
- Zeijlstra, H. (2004).** *Sentential negation and Negative Concord*, Proefschrift Universiteit van Leiden. Utrecht: LOT.
- Zwarts, F. (1986).** *Categoriale grammatica en algebraïsche semantiek : een onderzoek naar negatie en polariteit in het Nederlands*, Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Collectiva en relationaliteit

FRANK JOOSTEN EN LEA VERMEIRE*

Abstract

This article offers a corpus-based analysis of differences in relationality between Dutch collective nouns. Collective nouns, i.e. nouns such as *group*, *bunch*, *herd*, *committee*, or *family*, can to various degrees be dependent on the context in which they are used. Some collective nouns (e.g. *kudde* 'herd') are highly relational: they are conceptually far from autonomous (a herd of what?), which makes them strongly dependent on a contextual identification of the entities making up the "collection" (e.g. *een kudde schapen* 'a herd of sheep'). Other collective nouns (e.g. *comité* 'committee') are only weakly relational: they are conceptually autonomous and do not require specific information about the individual entities in most contexts. The linguistic phenomenon of relationality is analysed on the basis of the paradigmatic variation in Dutch between three types of *entity identifying constructions* (EICs), viz. compounds (e.g. *een tienergroep*, lit. 'a teenager-group'), juxtaposition (e.g. *een groep tieners*, lit. 'a group teenagers'), and prepositional constructions (e.g. *een groep van tieners*, lit. 'a group of teenagers'). The various collective nouns can be grouped into different distribution types, which differ in their degree of relationality. Differences in relationality are shown to be correlated with other conceptual parameters (viz. contiguity, dissociativity of collection and entities, the orientation of the part-whole relation) and with animacy.

I Inleiding

Collectiva zijn nomina als *groep*, *verzameling*, *kudde*, *comité* of *gezin*. In de *ANS* (1997:140) worden ze gedefinieerd als "benamingen van een aantal gelijksoortige wezens of dingen die tezamen een eenheid vormen". Hoewel collectiva heel wat interessante linguïstische onderzoeksvragen genereren (bv. hoe verhouden ze zich syntactisch en semantisch m.b.t.

* Dr. Frank Joosten en prof. dr. Lea Vermeire zijn verbonden aan resp. het Departement Linguïstiek van de K.U.Leuven en de Subfaculteit Wetenschappen van de K.U.Leuven Campus Kortrijk. Dit artikel is een herwerking van Joosten (2003:hfdst.6). De auteurs danken Willy Smedts, de promotor van Joostens doctoraatsonderzoek, voor zijn kritische commentaren op eerdere versies van dit artikel, Dirk Geeraerts voor zijn inhoudelijke en methodologische opmerkingen en Petra Campe, Jan Hulstijn, Torodd Kinn, Dirk Speelman, Riet Vos, Piek Vossen en enkele anonieme reviewers voor hun waardevolle suggesties. Het artikel heeft zeker ook zijn voordeel gehaald uit de commentaren gemaakt in de discussiegroep Nederlandse Syntaxis van de K.U.Leuven en naar aanleiding van een lezing op de BKL-Taaldag 2002 in Gent. Het onderzoek zelf werd uitgevoerd dankzij een aspirantenbeurs van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen. Correspondentieadres: Frank Joosten, Boekstraat 61, B-3500 Hasselt, België. E-mail: fjoosten@yahoo.com

enkelvoudigheid en meervoudigheid?), zijn ze in de Nederlandse taalkunde nog niet intensief bestudeerd.¹

In dit artikel wordt één bepaald aspect verder uitgediept: de relationaliteit van collectiva. Het basisidee is dat collectiva onderling verschillen kunnen vertonen in relationaliteit, d.w.z. in hun afhankelijkheid van (of: relatie tot) de context waarin ze gebruikt worden. Sommige collectiva (bv. *horde*, *kudde*, *zwerm*) zijn sterk relationeel: ze zijn conceptueel “on-zelfstandig” (*een horde / kudde / zwerm van wat?*) en vereisen daarom doorgaans een contextuele identificatie van de entiteiten van de groep (zoals in bv. *een horde toeristen*). Andere collectiva (bv. *gezin*, *comité*, *koor*) zijn weinig of niet relationeel: ze zijn conceptueel veel “autonomer” en vragen in de meeste contexten geen specifieke informatie over de afzonderlijke entiteiten.

Relationaliteit zal worden geanalyseerd aan de hand van de paradigmatische variatie tussen drie “entiteitsidentificerende constructietypes”: samenstellingen (bv. *een postzegelverzameling*), juxtapositie (bv. *een verzameling postzegels*) en prepositionele constructies (bv. *een verzameling van postzegels*). De alternantie tussen die drie constructies heeft in het Nederlands evenmin aanleiding gegeven tot uitvoerig onderzoek, noch voor collectiva, noch voor nomina in het algemeen (bv. *een bierbak / een bak bier*; *een waterdruppel / een druppel water*; *een diersoort / een soort dier / een soort van dier*). Uhlenbeck (1966), Van der Lubbe (1968:133-140) en Pekelder (1993) bespreken wel een aantal mogelijke constructiepatronen, maar een systematische analyse van vorm-betekenisrelaties lijkt te ontbreken. Vos (1999) biedt enkele interessante inzichten over juxtapositie, maar gaat nauwelijks of niet in op de twee andere paradigmatische varianten. Wat volgt is dus niet alleen een studie van relationaliteitsverschillen bij collectiva, maar kan ook worden gelezen als een eerste verkenning van de paradigmatische variatie tussen samenstellingen, juxtapositie en prepositionele constructies in het Nederlands. De bedoeling is door middel van corpusonderzoek aan te tonen dat verschillende collectiva verschillende constructietypes kiezen en dat de distributie daarvan semantisch gemotiveerd is.²

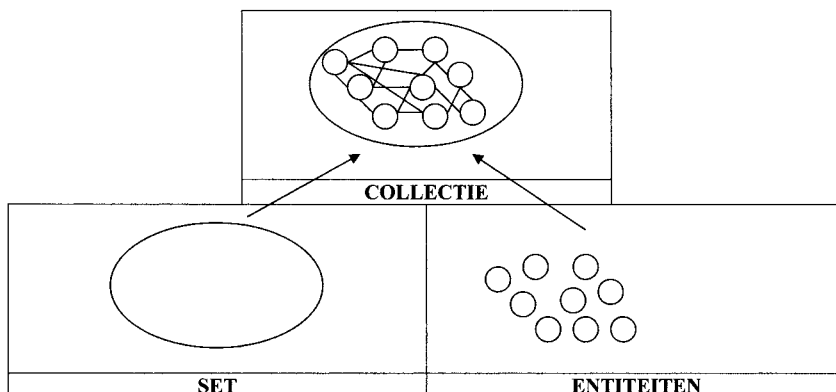
Voordat we onze analyse aanvatten, moeten we misschien wel nog even een aantal terminologische afspraken maken. Ten eerste: de term *collectivum* wordt hier minder breed opgevat dan men doorgaans doet. Spijtig genoeg ontbreekt de plaats voor een uitgebreide motivering, maar als vuistregel kan gelden dat zowel niet-telbare nomina van het type *vee*, *fruit* of *lingerie* (*aggregaatsnamen*) als woorden van het type *aantal*, *tal* of *heleboel* (*kwantificeerders*) buiten beschouwing worden gelaten.³ Ten tweede: we spreken af dat we de conceptuele pendant van een collectivum in de rest van dit artikel een *collectie* noemen. Een collectie bevat twee conceptuele individueringsniveaus (zie fig. 1): een *setniveau* (eenheid) en een *entiteitsniveau* (veelheid). Verder zijn er ook nog de nodige verbanden tussen de

1 Joosten 2003 is de enige monografie voor het Nederlands. Zie dat werk voor verdere referenties.

2 Ook voor andere talen is de literatuur niet zo uitgebreid, maar dat hangt natuurlijk samen met de vaststelling dat talen als het Engels, Frans en Spaans – met hun vrij algemene voorkeur voor prepositionele *of*- of *de*-constructies – weinig of geen paradigmatische variatie van het genoemde type vertonen. Voor het Duits bieden Katz (1982) en Löbel (1986) interessante (zij het niet corpusgebaseerde) besprekingen, voor het Noors Kinn (2001). Zie ook paragrafen 3 en 6.

3 Bij aggregaatsnamen ontbreekt de conceptuele eenheidsgedachte typisch voor collectiva en bij kwantificeerders is er een gebrek aan referentiële autonomie. Zie Joosten (2003) voor meer toelichtingen. Het onderscheid tussen collectiva en kwantificeerders komt nog aan bod in 3.3.

verschillende entiteiten van een collectie, die maken dat een leger meer is dan louter een optelsom van militairen (of een voetbalteam meer dan een som van spelers). Die interne structuur, die verbanden tussen de entiteiten (in het bovenste deel van fig. 1 voorgesteld d.m.v. de korte streepjes) noemen we in wat volgt *contiguiteit(sverbanden)*.

Figuur 1: Conceptualisatie van een collectivum

Onze analyse van Nederlandse collectiva en hun relationaliteit geschiedt in een aantal stappen. In de volgende, tweede paragraaf bespreken we kort wat er in de literatuur traditioneel onder relationaliteit wordt verstaan en passen we die notie lichtjes aan het voorliggende onderzoeksdomein aan. Daarbij wordt relationaliteit in verband gebracht met de noodzaak tot entiteitsidentificatie en de drie entiteitsidentificerende constructietypes. In de derde paragraaf starten we de eigenlijke analyse: voor een ruim aantal collectiva beschrijven we de (op corpusmateriaal gebaseerde) distributie tussen de drie constructietypes. Het blijkt immers dat niet zomaar alles mogelijk is, getuige vreemde constructies als **een comité jongeren* of **een tros van druiven*. De vierde paragraaf zoekt naar verklaringen voor de genoteerde relationaliteitsverschillen. Daarbij wordt in de eerste plaats uitgegaan van de conceptuele eigenschappen van het collectivum; de paradigmatische variatie blijkt grotendeels te motiveren door drie begrippenparen: sterke vs. zwakke contiguiteit, conceptuele dissociatie vs. associatie en analytische vs. synthetische oriëntatie. In een vijfde paragraaf gaan we in op het verband tussen relationaliteit en animaetheid en blijkt (zeer globaal) dat [+ menselijk] en [+ relationeel] niet zo gemakkelijk samengaan, al is er geen sprake van incompatibiliteit. Een zesde paragraaf, ten slotte, behandelt kort enkele mogelijke verdere invalshoeken.

2 Relationaliteit en entiteitsidentificatie

Relationaliteit is een algemeen-linguïstische notie die – afhankelijk van het gehanteerde linguïstische kader – op verschillende manieren gedefinieerd wordt. Toch worden grofweg steeds dezelfde nomina als typisch relationeel beschouwd: verwantschapsnomina als *moeder*, *neef* of *broer*, nomina als *deel*, *achterkant* of *eind* en deverbatieve nomina als *vernietiging*, *inauguratie* of *betaling*. In de generatieve traditie, maar ook daarbuiten worden dat soort

relationele nomina beschouwd als nomina die in relatie staan tot een of ander argument (de moeder van wie? een deel van wat? de vernietiging van wat?) en die dus (net als o.m. verba) een thetarol bevatten. Ze worden dan gecontrasteerd met “normale” nomina als *stoel* of *jongen* (meestal *absolute nomina* genoemd) die geen thetarol bevatten.

In cognitieve studies (zie o.m. Langacker 1987, Taylor 1996) worden relationele nomina gedefinieerd als nomina die in hun conceptuele basis een niet-geprofileerde, maar wel prominent aanwezige relatie bevatten. Ze zijn conceptueel afhankelijk van een zekere aanvulling: een relationeel nomen opent een “elaboration site” (Langacker 1987:489) die opgevuld dient te worden.

Strikt genomen zijn alle collectiva in zo’n visie relationeel. Net zoals een nomen als *deel* in zijn conceptuele basis een relatie bevat tot een omvattender geheel (of een nomen als *neef* een relatie tot een of meerdere leden in een familienetwerk), zo bevat ook elk collectivum in zijn basis een relatie tot de entiteiten waaruit de collectie bestaat. Toch lijkt die relatie tot de entiteiten voor sommige collectiva noodzakelijker dan voor andere. En in die zin kunnen verschillende graden van relationaliteit onderscheiden worden.

Relationaliteit is met betrekking tot onze collectiva min of meer synoniem met contextuele afhankelijkheid: collectiva zijn in wisselende mate afhankelijk van de context als het erop aankomt de identiteit van de entiteiten te achterhalen. Nu kan die identiteit van de entiteiten op verschillende manieren blijken in een context: de entiteiten kunnen in de voorafgaande context al eens genoemd zijn, kunnen impliciet uit de context afgeleid worden, expliciet geïdentificeerd worden wanneer het collectivum voor het eerst ter sprake komt enz. In wat volgt verbinden we de notie relationaliteit met die van *entiteitsidentificatie*, d.w.z. het expliciet benoemen van de entiteiten (d.m.v. een *entiteitsnaam*) in een constructie waarin ook een collectivum voorkomt. De noodzaak tot een entiteitsidentificerende constructie zal toenemen naarmate een collectivum relationeler is.

Door de notie *entiteitsidentificatie* in te roepen, wordt relationaliteit niet langer verbonden met de aan- of afwezigheid van (een relatie tot) entiteiten, maar wel met het belang dat de identiteit van die (altijd aanwezige) entiteiten heeft voor de collectie. Relationaliteit is dan ook een graduele notie.

Het Nederlands beschikt, zoals gezegd, over drie soorten van *entiteitsidentificerende constructies* (hierna afgekort tot *EIC's*):⁴

- Constructietype 1 (C1): samenstelling
 een postzegelverzameling, de arbeidersgroep, leerlingencomités
- Constructietype 2 (C2): juxtapositie
 de bende kinderen, een groep toeristen, kuddes schapen
- Constructietype 3 (C3): propositionele constructie
 *het panel van deskundigen, een raad van bewoners, een arsenaal aan wapens*⁵

4 In het Engels blijven alleen C1 en C3 over, in het Frans zelfs uitsluitend C3. In het Duits is er behalve de drie types nog een extra mogelijkheid: een genitief als in *eine Gruppe junger Studenten* (zie ook paragrafen 5 en 6).

5 *Van* is met grote voorsprong de meest frequente prepositie in dit soort constructies. Alternatieven zijn *aan* en *met*, heel soms ook *uit*. Het gebruik van de preposities lijkt allesbehalve arbitrair te zijn, maar een aparte bespreking ervan ligt te ver af van het onderwerp van dit artikel. Zie verder ook Kinn (2001:151-179) voor het verschil tussen Noorse *av-* en *med-*constructies.

In de volgende paragraaf zullen we de distributie van die drie constructietypes onderzoeken voor een ruim aantal collectiva. Daarbij gaan we er van uit dat relationaliteit een lexicaal fenomeen is, terwijl strikt genomen ook contextuele factoren hun rol spelen: “Inhärenz [= relationaliteit, j&v] ist [...] primär eine Sache der Konstruktion und sekundär eine Sache des Lexikons” (Campe 1999:82). We achten een lexicale behandeling het meest gerechtvaardigd, omdat uit Joosten (2003) en daarop voortbouwend onderzoek blijkt dat de lexicaal-conceptuele factoren (m.a.w. de conceptuele eigenschappen van het collectivum, besproken in paragraaf 4) met voorsprong de meest beïnvloedende zijn.⁶

3 Collectiva en relationaliteit: een corpusanalyse

3.1 Analysemethode

Een mogelijke manier waarop de noodzaak tot entiteitsidentificatie (en dus relationaliteit) voor collectiva gekwantificeerd kan worden, is door middel van een percentage waarin je het aantal EIC's met een collectivum (C1, C2 of C3) afweegt ten opzichte van het totaal aantal corpuszinnen waarin dat collectivum voorkomt:

$$(1) \text{ noodzaak tot entiteitsidentificatie collectivum } x = \frac{\text{n EIC's met collectivum } x}{\text{n zinnen met collectivum } x} * 100$$

Hoe hoger het percentage, hoe relationeler het collectivum. Deze berekening levert voor *horde* een relationaliteitswaarde op van 79.6%, voor *tros* 30.9%, voor *groep* 11.0% en voor *comité* 1.9% (zie appendix 1) en bevestigt op die manier de intuïtie dat een collectivum als *tros* of *groep* relationeler is dan een collectivum als *comité*.

In de genoemde methode worden de verschillende constructietypes wel op een en dezelfde lijn gesteld. En dat willen we in wat volgt niet doen. Het doel is immers niet alleen per collectivum een relatieve relationaliteitswaarde op zich, maar ook een aanzet tot een mogelijke verklaring voor de genoteerde relationaliteitsverschillen. Zo'n verklaring kan volgens ons alleen maar gevonden worden als meteen ook de distributie van de constructietypes bekeken wordt. Subparagrafen 3.3 en 3.4 tonen aan dat op basis van de distributiepatronen die collectiva vertonen voor C1, C2 en C3, grosso modo een zeer vergelijkbaar relationaliteitscontinuüm kan worden opgesteld.

3.2 Materiaalverzameling

Om een zicht te krijgen op de belangrijkste distributiepatronen, verzamelden we in een eerste fase corpusgegevens voor 26 collectiva. De resultaten daarvan zijn opgenomen in appendix 1. Als hoofdcampus werd gebruik gemaakt van Condiv (Grondelaers et al. 2000) en bij die collectiva waarvoor Condiv onvoldoende materiaal opleverde, werd ook materiaal toegevoegd uit het INL-38-miljoen-woorden-corpus (in wat volgt afgekort tot *INL-38*;

6 De (minder invloedrijke) contextuele factoren komen aan bod in Joosten (2003:par.6.5).

Kruyt & Dutilh 1997).⁷ De collectiva zelf werden hoofdzakelijk geselecteerd uit de *Grote Van Dale* (1999).⁸

Belangrijk is dat we de drie constructietypes alleen geanalyseerd hebben in contexten waar ze alledrie principieel mogelijk waren. Dat betekent concreet dat contexten met een definiëte entiteitsnaam of kwantificatie van de entiteitsnaam buiten beschouwing werden gelaten, om vertekend cijfermateriaal te vermijden. Kwantificatie van de entiteiten leidt bv. heel vaak tot prepositionele constructies (C3), ook bij die collectiva die doorgaans geen prepositionele constructie dulden. Vergelijk bv. (2a) en (2b), en (2c) en (2d):

- (2) a *een horde van fans
 b een horde van tientallen fans
 c *een tros van bananen
 d een tros van vijf bananen⁹

Zowel gekwantificeerde als definiëte entiteitsnamen sluiten per definitie het gebruik van C2 uit (vergelijk 3a en 3b, 3c en 3d) en kunnen op die manier de cijfergegevens vervormen:

- (3) a *een groep tien jongeren (C2)
 b een groep van tien jongeren (C3)
 c *de groep de jongeren (C2)
 d de groep van de jongeren (C3)

Het algemene beeld dat uit de corpusgegevens (zie appendix 1) naar boven kwam, was een relationaliteitscontinuüm dat in vier (in 3.3 beschreven) hoofdtypes op te delen viel. Op basis van een steekproef in het INL-38-corpus werden achteraf nog iets meer dan honderd andere collectiva bij een van de vier types ondergebracht.¹⁰

3.3 Vier relationaliteitstypes

De corpusanalyse leverde vier relationaliteitstypes op: [+ C1, - C2, + C3], [+ C1, + C2, + C3], [+ C1, + C2, - C3] en [- C1, + C2, - C3]. In wat volgt worden de vier relationaliteitstypes kort besproken en met elkaar vergeleken. De collectiva waarvoor in appendix 1 cijfermateriaal aanwezig is, zijn vetgedrukt.

7 Voor de annotatie van de corpuszinnen maakten we gebruik van het programma *Abundantia Verborum*, ontwikkeld door Speelman (1997).

8 Verdere toelichtingen bij de wijze waarop de lijst met collectiva tot stand kwam, zijn te vinden in Joosten (2003: hfdst.3).

9 Een andere, zij het veel minder benutte mogelijkheid vormen constructies als *het 40-koppige kinderkoor, het achtkoppige team krantenbezorgers, de vier man sterke ploeg zegen-vissers van Stoffel Lok uit Belt-Slutschoot* (INL-38) enz.

10 *Echtpaar* en *tweling* vertonen een apart patroon dat kort besproken wordt in 4.4.

Relationaliteitstype 1 (R1): [+ C1, - C2, + C3] (67)¹¹

accommodatie, archief, band, bedrijf, bemanning, beweging, bond, bos 2 (bomen),¹² brigade, bureau, clan, club (vereniging),¹³ collectief, college, comité, commissie, compagnie (handelsvereniging), corporatie, denktank, departement, directie, dynastie, elftal (voetbalploeg), ensemble 2 (cultureel gezelschap), familie, firma, fractie (politiek), gang, gemeenschap, genootschap, geslacht (familie, stamhuis), gezin, gilde, groepering, harmonie, installatie, jury, kabinet, kaste, keten (bergen, rotsen, eilanden), kit (geheel van gereedschappen), klasse (stand), koor, kring, maatschappij (handelsvereniging), minderheid (kleine bevolkingsgroep), ministerie, netwerk, oogst, orde (vereniging), organisatie, orkest, panel, partij (politiek), presidium, publiek, raad, redactie, regering, sekte, servies, staf, stam, vennootschap, vereniging, volk (natie), voorhoede

Het eerste relationaliteitstype is het minst relationele en het enige waarbij juxtapositie nagenoeg volledig afwezig is, een occasioneel voorbeeld als het volgende niet te na gesproken:

- (4) *Dat lukt enkel als je dat door je kat laat zingen of bij gebrek aan kat door een koor oudere nonnetjes.* (Condiv)

Samenstellingen en prepositionele constructies zijn wél gebruikelijk en van die twee zijn vooral samenstellingen zeer frequent:

- (5) a *een leerlingencomité, een comité van leerlingen*
b *een jongerenkoor, een koor van jongeren*
c *een architectenvereniging, een vereniging van architecten*

Relationaliteitstype 2 (R2): [+ C1, + C2, + C3] (45)

afdeling, arsenaal (wapens), bataljon, bende 1 (criminele groepering), blok (groep huizen), complex (gebouwen), delegatie, drom, ensemble 1 (verzameling), file (voertuigen), galerij, gamma, garde 1 (militaire eenheid), generatie, gezelschap 1 (groep personen), gezelschap 2 (vereniging), groep, harem, klas, kliek, kolonie (groep dieren), konvooi, korps, kwartet 1 (muziekgezelschap), leger (militaire eenheid), legioen 1 (militaire eenheid), legioen 2 (grote groep mensen), menigte, militie, patrouille, peloton (sport), ploeg, populatie, ras, reeks, regiment (militaire eenheid), rij, school 1 (kunstenars), selectie (sport), serie, set, team, troep 1 (militaire eenheid), verzameling, vloot

Het tweede relationaliteitstype geeft blijk van maximale paradigmatische variatie. Ook juxtapositie is hier dus mogelijk. Alle drie de constructietypes worden benut, zij het niet altijd in dezelfde mate:

- 11 De aantallen tussen haakjes zijn louter informatief bedoeld. Ze willen geen uitspraken doen over de (absolute/relatieve) frequenties van de verschillende types.
- 12 Een cijfer achter een woord betekent dat het collectivum polyseem is en dat verderop nog andere betekenissen aan bod komen. De bedoelde betekenis wordt tussen haakjes weergegeven.
- 13 *Club* kan ook een ruimere betekenis hebben, die min of meer synoniem is met *groep*. In dat geval is C2 heel gewoon: *Zit ik hier ernstig te discussiëren temidden van een club cryptofascisten...* Zij is lid van *de selecte club femmes fatales* waar Marlène Dietrich volgens Paul Jambers het archetype van is. (Condiv)

- (6) a *een lerarendelegatie, een delegatie leraren, een delegatie van leraren*
 b *een jongerengroep, een groep jongeren, een groep van jongeren*
 c *een postzegelverzameling, een verzameling postzegels, een verzameling van postzegels*

Tussen de R2-collectiva onderling kunnen er sterke proportionele verschillen zijn. Sommige R2-collectiva verkiezen voornamelijk samenstellingen en/of prepositionele constructies en sluiten daarin aan bij R1 (*delegatie, team*), andere komen zeer vaak in juxtapositie voor en neigen daarin al een beetje naar R3 (*groep, verzameling*).

Van de vier R-types is dit dus het meest heterogene. Toch is het voor de verdere analyse een belangrijk type, aangezien het het enige type is waarbij zowel juxtapositie (C2) als een prepositionele constructie (C3) gebruikt worden.

Relationaliteitstype 3 (R3): [+ C1, + C2, - C3] (25)

boeket, bos 1 (bloemen, wortelen, sleutels), *bundel* (papieren, pijlen, kleren), *collectie, colonne, dot, duo, hoop* (stapel), *koppel* (twee), *kudde, kwartet 2* (vier personen), *massa* (groot aantal mensen, menigte), *meute* (troep honden), *paar* (twee), *pak* (bundel), *roedel, schaar/schare, school 2* (vissen), *span* (trekdieren), *spel* (kaarten), *stapel, stel, trio, tros, zwerm*

R3-collectiva worden hoofdzakelijk gebruikt in juxtapositie: *een kudde schapen, een tros bananen, een zwerm bijen*. Prepositionele constructies komen in tegenstelling tot bij R1 en R2 nauwelijks of niet voor.

Wel is er de mogelijkheid tot samenstellingen: constructies als *een schaapskudde, een bananentros* of *een bijenzwerm* zijn allesbehalve ongewoon, hoewel minder frequent dan juxtapositie.

Relationaliteitstype 4 (R4): [- C1, + C2, - C3] (5)

bende 2 (niet-crimineel), *drietal, garde 2* (groep in het algemeen), *horde, troep 2* (groep in het algemeen)

Het vierde relationaliteitstype, tot slot, verschilt van R3 doordat samenstellingen nagenoeg ontbreken. R4 komt vrijwel uitsluitend voor in juxtapositie: *een bende kinderen, een horde dagjestoeristen, een drietal studenten*. Samenstellingen en prepositionele constructies, zoals in resp. (7a) en (7b), zijn op zich niet helemaal onmogelijk, maar wel zeer zeldzaam:

- (7) a *Dit is nu de vijfde opeenvolgende keer dat ik deelneem, gewoon voor de ambiance. En ook omdat het zowat elk jaar dezelfde vriendenbende is die aantreedt.* (Condiv)
 b *Het resultaat is dus dat België te kampen krijgt met een horde van hersenloze racisten die alles slikken wat rechtse groeperingen hen in zal [sic, j&v] lepelen.* (Condiv)

Bij *bende* worden samenstellingen en prepositionele constructies vrijwel altijd geïnterpreteerd als betrekking hebbend op een criminele organisatie (*bende 1, R2*). Zo is *een jongerenbende* een bende bestaande uit jonge criminelen (niet zomaar een groep jongeren) en klinkt *een bende van plunderaars* in tegenstelling tot **een bende van peuters* heel gewoon.

Drie van de vijf R4-collectiva blijken collectiva te zijn die nogal afkerig staan tegenover telwoorden (bv. *?één horde fotografen, ?drie gardes journalisten, ?veel bendes peuters*). Bovendien lijkt ook *drietal* – hoewel op zich combineerbaar met telwoorden (bv. *twee drietalen*) – niet meteen kwantificeerbaar in juxtapositie (bv. *?twee drietalen jongeren*). Helemaal onverwacht is dat niet. Zoals hieronder nader toegelicht wordt, gaat juxtapositie vaak gepaard met kwantificatie, waarbij het eerste nomen doorgaans als “meeteenheid” beschouwd wordt (vgl. *één liter water, twee zakken aardappelen, enkele repen chocolade*). Omdat collectiva als *horde, garde 2* en *bende 2* niet meteen als sterk afgebakende eenheden geconceptualiseerd worden en kwantificatie sterk afgebakende eenheden veronderstelt, worden ze in juxtapositie zelf min of meer als relatieve kwantificeerders beschouwd, met als betekenis ‘een (ongeordeerd) aantal’. In het meervoud met een zerodeterminator (bv. *hordes fanatieke voetbalgekken*) komt daar de notie ‘groot’ bij (‘een groot (ongeordeerd) aantal’). Relatieve kwantificeerders kunnen zelf niet meer gekwantificeerd worden (vgl. **twee enkele mensen*).

Ook al neigen R4-collectiva op die manier al vrij sterk naar kwantificeerders, toch zijn het (nog) geen échte kwantificeerders als *aantal, heleboel* en *handvol* (die eveneens het patroon [- C1, + C2, - C3] vertonen). Dat blijkt o.m. uit de volgende zinnen, waarin de entiteiten al gekwantificeerd worden door een telwoord:

- (8) a *Hij nam een indrukwekkende bende van ruw geschat 500 tot 600 fietsfanaten op sleeptouw, allemaal in Feryn-outfit.* (Condiv)
 b *Een horde van zeker vierduizend plunderaars zou het afgelopen weekeinde mintens drie dorpen in Noord-Kenya hebben aangevallen en daarbij achttien mensen hebben gedood.* (INL-38)

Bij *aantal, heleboel* en *handvol* zijn dit soort constructies onmogelijk (*een *aantal / *heleboel / *handvol van zes jongeren*). Verder verschillen R4-collectiva van échte kwantificeerders door wat je hun “referentiële autonomie” zou kunnen noemen (vgl. Michaux 1992, Borillo 1997): terwijl R4-collectiva anaforische verwijzingen dulden, als rechterlid (m.a.w. hoofd) van een samenstelling kunnen optreden (hoewel ze dat dus zeer zelden doen) en in partitieve constructies kunnen voorkomen waarbij zij zelf het “geheel” aanduiden, lukt dat bij échte kwantificeerders niet:

	R4-collectiva	kwantificeerders
anafoor	<i>Ik zag een horde jongens. De horde naderde snel.</i>	<i>Ik zag een aantal jongens. *Het aantal naderde snel.</i>
rechterlid samenstelling	<i>een vriendenbende</i>	<i>*een vriendenheleboel</i>
partitieve constructie	<i>een garde bejaarden – een bejaarde van de garde</i>	<i>een handvol bejaarden – *een bejaarde van de handvol</i>

Tabel 1: Referentiële autonomie: R4-collectiva vs. kwantificeerders

Omgekeerd gelden de typische eigenschappen van kwantificeerders *pur sang* niet of althans niet helemaal voor R4-collectiva.¹⁴ Die kunnen immers minder gemakkelijk een antwoord vormen op een *hoeveel*-vraag, komen doorgaans niet voor met het kwantitatieve *er* en leveren in een conjunctie doorgaans een betekenisverschil op.

	kwantificeerders	R4-collectiva
antwoord op een <i>hoeveel</i> -vraag	<i>Hoeveel mensen waren er? – Tien/Een aantal.</i>	<i>Hoeveel mensen waren er? – ?Een bende.</i>
kwantitatief <i>er</i>	<i>Ik zag er enkele/een handvol.</i>	<i>*Ik zag er een horde.</i>
conjunctie zonder betekenisverschil (relatieve kwantif.) ¹⁵	<i>een heleboel honden en een heleboel katten = een heleboel honden en katten</i>	<i>een garde jongens en een garde meisjes ≠ een garde jongens en meisjes</i>

Tabel 2: Eigenschappen van kwantificeerders: kwantificeerders vs. R4-collectiva¹⁶

Vanuit een diachrone invalshoek komt het er grofweg op neer dat kwantificeerders van het type *aantal* in de loop der tijden veel van hun oorspronkelijke, nominale eigenschappen verloren hebben (naast de bovengenoemde eigenschappen o.a. ook de mogelijkheid tot meervoudsvorming en diminuering, bv. **heleboelen*, **aantalletje*),¹⁷ terwijl dat proces bij R4-collectiva hoogstens in z'n beginfase zit. Pure kwantificeerders kunnen die dan ook zeker (nog) niet genoemd worden.

3.4 Relationaliteitscontinuüm: globale karakterisering

Tabel 3 biedt een overzicht van de vier relationaliteitstypes en hun proportionele verdeling van de constructietypes. Per R-type worden de absolute en relatieve totaal frequenties gegeven van C1, C2 en C3 voor de 26 onderzochte collectiva (zie appendix 1). De onderlinge verschillen tussen R1, R2, R3 en R4 blijken allemaal significant te zijn ($p < 0.001$, chikwaadraattest voor homogeniteit van twee verdelingen).

¹⁴ Voor een uitgebreider overzicht van die eigenschappen, zie o.m. Vos (1999:95-128).

¹⁵ Voor absolute kwantificeerders geldt deze eigenschap niet: *vier honden en vier katten* is niet – of althans niet noodzakelijk – hetzelfde als *vier honden en katten*. Vgl. ook Vos (1999:113-116).

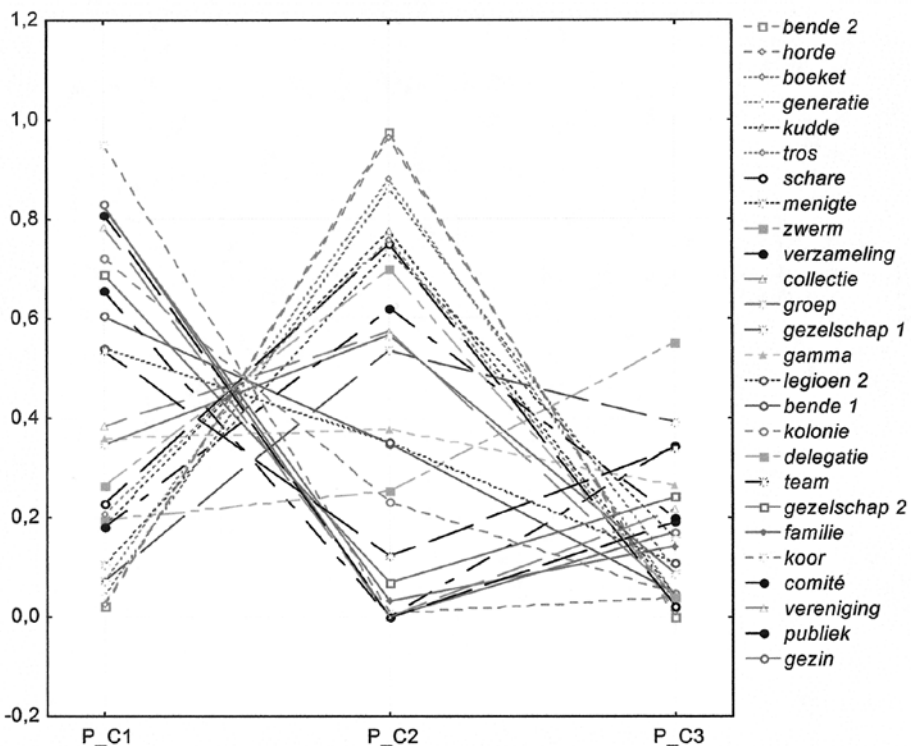
¹⁶ *Drietal* wijkt op een aantal vlakken af van de andere R4-collectiva: het lijkt nog meer dan de andere op een kwantificeerder. Zo vormt *drietal* zonder problemen een antwoord op een *hoeveel*-vraag (*Hoeveel mensen waren er? – Een drietal*) en duldt het ook het kwantitatieve *er* (*Ik zag er een drietal*). Anderzijds verschilt *drietal* van echte kwantificeerders door zijn mogelijke referentiële autonomie (*Een drietal kwam op hem afgestapt; een jongere van het drietal*). Belangrijk daarbij is wel dat die referentiële autonomie direct verbonden is met animaatheid: bij [- animaat] entiteiten is *drietal* een pure kwantificeerder (*Ik heb een drietal boeken gelezen. *Het drietal...; *een boek van het drietal*). Doordat er bij [+ animaat] entiteiten sprake is van referentiële autonomie, beschouwen we *drietal* in die gevallen als een collectivum, dit in tegenstelling tot bv. *aantal*, dat ongeacht de animaatheid van de entiteiten referentiële autonomie mist en dus een kwantificeerder *tout court* is.

¹⁷ Een andere nominale eigenschap die verloren kan gaan, is de noodzaak van een voorafgaand lidwoord, bv. *Zo moeten ze in heleboel landen keihard werken* (INL-38). Zie o.m. Van der Horst (2003).

	C1		C2		C3	
	n	%	n	%	n	%
R1 [+C1, -C2, +C3] (6)	666	80.4	3	0.4	159	19.2
R2 [+C1, +C2, +C3] (12)	870	34.2	1317	51.7	358	14.1
R3 [+C1, +C2, -C3] (6)	139	25.7	381	70.6	20	3.7
R4 [-C1, +C2, -C3] (2)	10	2.3	418	97.5	1	0.2

Tabel 3: De vier relationaliteitstypes en hun distributie van de constructietypes

Samen leveren de vier relationaliteitstypes een continuüm op: C2 neemt monotoon toe van R1 richting R4, terwijl C1 en C3 in diezelfde richting monotoon afnemen. Die beweging blijkt ook duidelijk uit de lijngrafiek in fig. 2: C1 en C2 gaan daarin duidelijk verschillende richtingen uit. C3 is het minst gebruikte constructietype, met een gemiddelde relatieve frequentie die voor geen enkel R-type boven de 20% uitstijgt.

Figuur 2: EIC-distributiepatronen per collectivum¹⁸

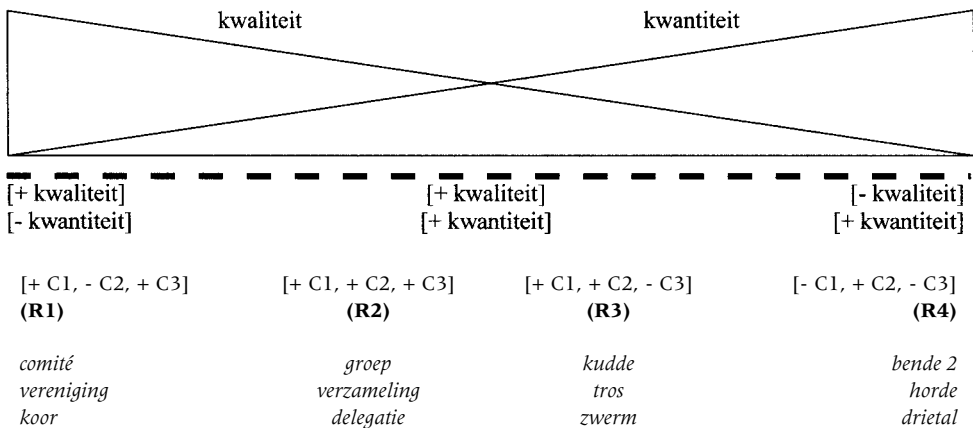
¹⁸ P_C1, P_C2 en P_C3 staan hier en in wat volgt voor de proportie (relatieve frequentie) van resp. C1, C2 en C3. De nomina in de legende zijn geordend volgens P_C2, van hoog naar laag, zoals ze in de grafiek te zien zijn.

3.5 Relationaliteitscontinuüm: kwaliteit vs. kwantiteit

Op het gevaar af de zaken al te zeer te simplificeren, is het naar het voorbeeld van Löbel (1986) mogelijk C2 te verbinden met de notie *kwantiteit* en C1 en C3 met de notie *kwaliteit*. Löbel schetst het volgende continuüm van uitdrukkingen waarbij kwantiteit afneemt en kwaliteit toeneemt:

(a) zwölf Kühe	quantitative Bestimmung
(b) ein Dutzend Kühe	↓
(c) eine Herde Kühe [C2, jδ-v]	↓
(d) eine Herde von Kühen [C3, jδ-v]	↓
(e) eine Kuhherde [C1, jδ-v]	↓
(Löbel 1986:74)	qualitative Bestimmung

Op dezelfde manier is het mogelijk een continuüm van collectiva op te stellen waarin twee krachten, kwantiteit en kwaliteit, elkaar tegenwerken. Toenemende kwantiteit (d.w.z. toenemend gebruik van C2) impliceert afnemende kwaliteit (d.w.z. afnemend gebruik van C1 en C3) en vice versa.

Figuur 3: Overzicht van de verschillende relationaliteitstypes

De verschillen tussen de relationaliteitstypes in het continuüm zijn opvallend. Zo vertonen de uitersten, R1 en R4, diametraal tegenovergestelde patronen: [+ C1, - C2, + C3] tegenover [- C1, + C2, - C3]. Een beetje simplistisch voorgesteld: bij R1 lijkt de gedachte aan kwantiteit volledig te ontbreken, bij R4 daarentegen is er weinig meer dan kwantiteit.

Dat juxtapositie en kwantificatie heel vaak samengaan, blijkt uit constructies als *vijf kilogram appels*, *een reep chocolade*, *twintig stuks vee* of *twee dozen bananen*. Net zoals appels per kilogram geteld kunnen worden en chocolade kwantificeerbaar is per reep, kan *kudde* in een constructie als *een kudde schapen* als de "meeteenheid" worden opgevat waarmee schapen worden geteld. Toch is het intuïtief meteen duidelijk dat collectiva in juxtapositie

meer doen dan alleen maar kwantificeren. Kinn (2001:88) noemt ze “secondary quantifying nouns”. Terwijl kwantificeerders *pur sang* (één, honderd, enkele) alleen maar een indicatie geven van het aantal entiteiten, zeggen collectiva ook altijd iets – hoe gering ook – over de (contiguiteits)verbanden tussen de entiteiten. Zelfs R4-collectiva – die in fig. 3 een beetje gesimplificeerd als [- kwaliteit, + kwantiteit] geboekstaafd staan – zijn, zoals hierboven aangetoond, geen pure kwantificeerders. De nuance ‘ongeordeend’ die ze (op *drietal* na) allemaal bevatten, is bv. niet-kwantitatief. C2 houdt dus meer in dan louter kwantiteit.

De verleiding is groot om het onderscheid tussen *kwantiteit* en *kwaliteit* te verbinden met het onderscheid tussen *modifier-head-* (of *quantifier-head-*) en *head-modifier-*structuren. Een veelvuldig gehuldigde stelling daarbij is dat er bij C3 altijd sprake is van een *head-modifier-*structuur, terwijl bij C2 beide mogelijkheden openblijven en de context (o.a. congruentie en het type predikaat¹⁹) bepalend is (zie o.m. Katz 1982, Löbel 1986, Vos 1999). Zelf houden we ons buiten die discussie. Daarom hebben we ook de neutrale termen *juxtapositie* en *prepositionele constructie* gekozen (en niet: *appositie* of *directe nabepaling*; *indirecte* of *prepositionele nabepaling*).

3.6 Relationaliteitscontinuüm en EIC-noodzaak

Globaal genomen wijst het geschetste continuüm van links naar rechts op een toenemende noodzaak tot entiteitsidentificatie. Als we die noodzaak met de gegevens in appendix 1 en volgens het in het begin van deze paragraaf besproken percentage (1) berekenen (op basis van het totaal aantal EIC’s en het totaal aantal corpuszinnen), dan blijken er duidelijke verschillen te bestaan tussen alle vier de relationaliteitstypes.

	n zinnen	n EIC’s	EIC-noodzaak
R1 [+ C1, - C2, + C3] (6)	19039	828	4.3%
R2 [+ C1, + C2, + C3] (12)	23558	2545	10.8%
R3 [+ C1, + C2, - C3] (6)	2092	540	25.8%
R4 [- C1, + C2, - C3] (2)	604	429	71.0%

Tabel 4: Relationaliteitstypes en EIC-noodzaak²⁰

R4, het type waarin C2 blijkens tabel 3 zijn hoogste relatieve frequentie haalt, is het type met proportioneel gezien het meeste EIC’s en dus de hoogste EIC-noodzaak (71.0%). Aan de andere kant van het spectrum heeft R1, het type waarin het aandeel van C2 eigenlijk te verwaarlozen is, proportioneel gezien het minste EIC’s (4.3%). R2 en R3 bekleden ook nu weer tussenwaarden. Het lijkt er dus op dat tabel 3 en tabel 4 twee kanten van een en dezelfde medaille tonen: beide wijzen op de plausibiliteit van een relationaliteitscontinuüm

19 Vgl. bv. *een groep jongeren is* vs. *een groep jongeren zijn*; *een *melkglas/glas melk drinken* vs. *een melkglas/*glas melk breken*.

20 Als de EIC-noodzaak berekend wordt op basis van de relatieve in plaats van de absolute cijfers, dan blijft het continuüm bestaan: R1 (5.6%), R2 (18.3%), R3 (35.1%) en R4 (74.5%).

waarbij toenemende noodzaak tot entiteitsidentificatie (en dus toenemende relationaliteit) parallel loopt met toenemend gebruik van juxtapositie.

Dat wordt ook bevestigd door een principaalcomponentenanalyse (zie appendix 2). In zo'n statistische analyse krijgen alle collectiva eerst een datapunt toegekend in een multidimensionale ruimte, gebaseerd op hun waarde voor verschillende variabelen. Daarna wordt de resulterende puntenwolk grafisch voorgesteld in één vlak. Appendix 2 toont aan dat wanneer EIC-noodzaak als een variabele mee wordt opgenomen, dat dan het continuüm zoals dat in fig. 2 en 3 verschenen is, opnieuw naar voren komt.

De correlatie tussen toenemende EIC-noodzaak en toenemend gebruik van C2 blijkt ook uit de correlatiematrix in tabel 5. De correlatiecoëfficiënt van P_C2 en EIC-noodzaak (0.67), statistisch significant, blijkt de hoogste positieve correlatie te zijn. Andere opvallende correlaties, zij het negatieve, zijn de al eerder genoemde tegenstelling tussen P_C1 en P_C2 (-0.89) en een negatief verband tussen EIC-noodzaak en n zinnen (-0.75): hoe frequenter het collectivum, hoe minder de noodzaak tot entiteitsidentificerende constructies, zo blijkt.

Variabelenparen			Spearman rangcorrelaties	p-waarde
P_C1	⊗	n zinnen	0.40	0.04
P_C1	⊗	EIC-noodzaak	-0.45	0.02
P_C1	⊗	P_C2	-0.89	0.00
P_C1	⊗	P_C3	0.25	0.20
P_C2	⊗	n zinnen	-0.54	0.00
P_C2	⊗	EIC-noodzaak	0.67	0.00
P_C2	⊗	P_C3	-0.61	0.00
P_C3	⊗	n zinnen	0.43	0.02
P_C3	⊗	EIC-noodzaak	-0.67	0.00
n zinnen	⊗	EIC-noodzaak	-0.75	0.00

Tabel 5: Spearman rangcorrelaties en t-test voor rangcorrelatie gelijk aan nul ²¹

Aangezien de samenhang tussen P_C2 en EIC-noodzaak ook met vrucht door een regressiemodel kan worden verklaard ($R^2 = 0.747$),²² lijkt het ons niet overdreven te stellen dat – met enige zin voor schematisering – het onderscheid tussen C2 enerzijds en C1 en C3 anderzijds overeenkomt met het onderscheid tussen verplicht en optioneel. Hoe groter het aandeel van C2, zoals bij R3 en R4, hoe noodzakelijker, hoe verplichter entiteitsidentificatie wordt. Overwegen C1 en C3, dan lijkt entiteitsidentificatie veeleer optioneel.

21 Een rangcorrelatietest (Spearman) krijgt de voorkeur op de courante correlatietest (Pearson), omdat de variabelen niet als normaal verdeeld beschouwd mogen worden. De cursief gedrukte cijfers duiden een statistisch niet significante correlatie aan.

22 Het gebruikte, logistische model is: $\text{logit}(\text{EIC-noodzaak}) = \beta_0 + \beta_1 * \text{logit}(P_C2) + \beta_2 * \log(n \text{ zinnen})$, met uitsluiting van twee invloedrijke punten (*groep, vereniging*). Dat levert het volgende resultaat op: $\text{logit}(\text{EIC-noodzaak}) = 3.186 + 0.192 * \text{logit}(P_C2) - 0.752 * \log(n \text{ zinnen})$; $R^2 = 0.747$ met $p < 0.05$ (F-test).

3.7 Relationaliteitscontinuüm: synchronie en diachronie

Dat toenemende relationaliteit, van R1 naar R4, gepaard gaat met afnemende kwaliteit, is op zich niet verrassend. Hoe minder referentiële informatie een collectivum bevat, hoe meer het afhankelijk wordt van contextuele aanvullingen. En ook omgekeerd is het logisch dat een collectivum met een hoge “kwaliteitswaarde” die aanvullingen niet meteen nodig heeft.²³

Voor de notie *kwaliteit* hebben we hierboven samenstellingen (C1) en prepositionele constructies (C3) samengenomen. Hoewel verderop zal blijken dat beide constructietypes hun eigen particuliere eigenschappen vertonen (zie 4.2), zijn ze toch vergelijkbaar door hun kwalitatieve, referentiële, (negatief geformuleerd) niet-kwantitatieve karakter. Dat verklaart dan ook waarom de (plus- of min)waarden voor beide constructietypes in de meeste gevallen gelijklopen en waarom beide in tabel 3 van R1 naar R4 eenzelfde monotoon afnemende beweging vertonen. Het enige relationaliteitstype waarbij C1 en C3 verschillen, is R3: *kudde*, *tros*, *zwerf* en *co* komen wel geregeld voor in samenstellingen, maar vrijwel nooit in prepositionele constructies. Dat lijkt diachroon zo gegroeid te zijn. Blijkens het *WNT* kwamen R3-collectiva in een vroeger taalstadium vaker voor in een prepositionele constructie dan tegenwoordig:

- (9) *een groote kudd' van vog'len; dat men geheele scholen of kudden van deselve ziet; bouquetten van swarte pluimtjes; een bouquet van fraaije bloemen; een bos met sleutels; bondels van schittrende stralen; een beknopt bundel van blaaden; een dichte schaer van Eng'len; eene bredere schaar van liefhebbers; een zwerf van duiven; zwerven van vlinders; eenen swerf van bien*

Bij *tros* wordt daar zelfs expliciet op gewezen: “*Een tros* (oudtijds ook: *van*) *druiven*”. Het lijkt er dus op dat juxtapositie bij R3-collectiva geleidelijk aan prepositionele constructies verdreven heeft. In die zin moet de ‘-’ bij R3 (met het patroon [+ C1, + C2, - C3]) worden onderscheiden van de ‘-’ bij R1 (met het patroon [+ C1, - C2, + C3]). Terwijl de ‘-’ bij R1 (*comité* en *co*) veeleer het gevolg lijkt te zijn van een (voorlopige?) “aversie” van een collectivum kwantitatief te worden opgevat (**een comité leerlingen*), wijst de ‘-’ bij R3 (**een kudde van schapen*) op een historisch gegroeide weerstand tegen een bepaald type van kwalitatieve lezing, doordat het collectivum door de tijd heen meer en meer richting kwantificeerders opgeschoven is. Het synchrone continuüm in fig. 3 lijkt dus ook diachroon relevant. Hoewel de diachronie van de besproken constructie- en relationaliteitstypes ons in wat volgt niet bezighoudt, kan het continuüm dus toch ook gelezen worden als een diachrone schaal waarbij een plaats meer naar rechts toenemende delexicalisatie en grammaticalisatie veronderstelt (zie ook paragraaf 6).

23 Een mogelijk interessante methode om de noties *kwaliteit* en *kwantiteit* verder te onderbouwen, zou erin kunnen bestaan na te gaan in welke mate de collectiva van de verschillende relationaliteitstypes modificatie toestaan (bv. d.m.v. een adjectief). Mayer (1981:197) doet iets soortgelijks wanneer hij het collectivum *Paar* (*Frieda hat sich ein schönes Paar Schuhe / ein Paar schöne Schuhe gekauft.*) onderscheidt van de kwantificeerder *paar* (*An der Wand hängt/hängen *ein schönes paar Bilder / ein paar schöne Bilder.*). Zie ook Vos (1999:165-183). De hypothese is dat toenemende kwantiteit gepaard gaat met afnemende modificatiemogelijkheden voor het collectivum. In een corpus is dat o.a. meetbaar aan de hand van het (relatieve) aantal verschillende adjectieven waarmee het collectivum in kwestie gecombineerd wordt.

● **4 Relationaliteits- en constructietypes gemotiveerd: conceptuele collectivumge-relateerde factoren**

Nu de verschillende relationaliteitstypes afdoende beschreven zijn, is het tijd voor mogelijke verklaringen. Zoals gezegd zoeken we die in de eerste plaats in de conceptuele eigenschappen van de collectiva zelf.

Omdat de meeste collectiva – die van het type R4 uitgezonderd – in een samenstelling voorkomen, richten we de aandacht in wat volgt vooral op de verschillen tussen juxtapositie (C2) en prepositionele constructies (C3). Het meest logische uitgangspunt zijn dan die relationaliteitstypes waarbij C2 en C3 in complementaire distributie staan: R1 (het type *comité*, waarbij C2 in tegenstelling tot C3 nagenoeg ontbreekt) en R3 (het type *kudde*, waarbij C2 het meest dominante constructietype is en C3 vrijwel nooit voorkomt). Tabel 6 geeft van beide relationaliteitstypes een aantal voorbeelden.

R1 [+ C1, - C2, + C3]	R3 [+ C1, + C2, - C3]
een <u>comité</u> van leerlingen	een <u>kudde</u> schapen
een <u>koor</u> van jongeren	een <u>tros</u> bananen
een <u>vereniging</u> van architecten	een <u>zwerm</u> bijen
een <u>raad</u> van bewoners	een <u>bos</u> sleutels
een <u>jury</u> van volwassenen	een <u>boeket</u> rozen
een <u>collectief</u> van beeldhouwers	een <u>paar</u> schoenen (in de betekenis 'twee')
een <u>college</u> van curatoren	een <u>stapel</u> brieven
een <u>beweging</u> van extremisten	een <u>hoop</u> stenen
een <u>genootschap</u> van taalkundigen	een <u>bundel</u> kleren
een <u>commissie</u> van dopingexperts	een <u>school</u> vissen
een <u>netwerk</u> van moslimfundamentalisten	een <u>meute</u> honden
een <u>panel</u> van deskundigen	een <u>spel</u> kaarten
een <u>directie</u> van topindustriëlen	een <u>stel</u> treinen
een <u>archieff</u> van krantenknipsels	een <u>colonne</u> soldaten
een <u>installatie</u> van bamboepijpen	een <u>trio</u> koplopers

Tabel 6: R1- en R3-collectiva

4.1 Sterke contiguïteit en zwakke contiguïteit

Bij het doorlopen van de voorbeelden in tabel 6 vallen twee zaken meteen op. Ten eerste lijken R1-collectiva hoofdzakelijk [+ menselijk] collectiva en R3-collectiva hoofdzakelijk [- menselijk] collectiva. Op die tendens komen we in paragraaf 5 uitgebreid terug. Ten tweede – daarbij aansluitend en hier van belang – lijkt er bij de R1-collectiva sprake van zeer sterke contiguiteitsverbanden tussen de entiteiten, terwijl dat bij R3-collectiva niet het geval is. Informeel uitgedrukt is er bij R1-collectiva doorgaans een sterk hiërarchische structuur waarin elk van de entiteiten zijn “rol” te spelen heeft. Zo heeft een vereniging een voorzitter, een penningmeester, een secretaris enz. en bestaat een orkest uit een di-

rigent en verschillende soorten muzikanten met elk hun eigen instrument en hun eigen bijdrage tot het geheel. Tegenover zo'n hiërarchische, "autoritaire" structuur staat dan de meer "democratische" structuur van R3-collectiva, waarin de entiteiten min of meer "gelijkwaardig" zijn. Zo hebben alle bananen van een tros een gelijke status en hoewel een bijenzwerm normaal gezien een koningin bevat, staan ook bijen – vanuit een antropocentrische visie – meer op gelijke voet dan de entiteiten bij een R1-collectivum.

Om het verschil tussen sterke en zwakke contiguïteit goed te kunnen maken, is het belangrijk dat we even ingaan op vier contiguïteitstypes die je bij collectiva kan aantreffen: spaciaal-temporele, sociale, coöperatieve en functionele contiguïteit (zie tabel 7). Bij spaciaal-temporele contiguïteit bevinden de entiteiten zich gelijktijdig in elkaars (spatiale) nabijheid. Zo is er geen sprake van een zwerm bijen als die bijen kilometers van elkaar verwijderd zijn, of zich toevallig op eenzelfde plaats bevinden, maar dan wel in verschillende tijdlagen (bv. met tussenpauzes van een week). Onder sociale contiguïteit verstaan we een of andere vorm van sociale verwantschap tussen de entiteiten (broer, zus, vader, moeder, enz.): zonder sociale relaties kan er geen familie of tweeling zijn. Het derde type, coöperatieve contiguïteit, is er wanneer de entiteiten een gemeenschappelijk doel hebben en wanneer hun handelingen, activiteiten e.d. – om dat doel te kunnen bereiken – op elkaar afgestemd zijn, zoals bij een vereniging of orkest (zie hierboven). Van functionele contiguïteit, ten slotte, spreken we wanneer [- animaat] entiteiten (op een met het derde type vergelijkbare manier) op elkaar afgestemd zijn. De entiteiten hebben elk een eigen doel, een eigen functie. Zo heeft een schoenpaar een linker- en een rechterschoen – twee rechterschoenen vormen geen paar – en bestaat een servies niet alleen uit borden, maar ook uit schoteltjes, kopjes, kommen e.d.

contiguïteitstype	definitie	entiteitstype	voorbeelden
spaciaal-temporeel	de entiteiten bevinden zich op eenzelfde moment ruimtelijk in elkaars nabijheid	alle types	<i>archipel, zwerm</i>
sociaal	de entiteiten zijn met elkaar verbonden door een of andere vorm van sociale verwantschap	[+ animaat]	<i>familie, tweeling</i>
coöperatief	de entiteiten hebben gemeenschappelijke doelen en voeren op elkaar afgestemde handelingen uit	[+ animaat]	<i>vereniging, orkest</i>
functioneel	de entiteiten zijn op elkaar afgestemd zodat ze hun functie optimaal kunnen vervullen	[- animaat]	<i>servies, paar (schoenen)</i>

Tabel 7: Vier contiguïteitstypes

Coöperatieve, functionele en sociale contiguïteit (bv. *orkest; servies; familie*) zijn van het "autoritaire" type en beschouwen we als vormen van sterke contiguïteit. Anders dan bij het meer "democratische" spaciaal-temporele contiguïteit (dat we als zwakke contiguïteit beschouwen) zijn de verbanden tussen de entiteiten daarbij zo sterk dat ze ook buiten een

zeker spaciaal-temporeel domein blijven bestaan. Informeel uitgedrukt: verenigingsleden blijven verenigingsleden, ook al gaan ze 's avonds elk naar hun eigen huis. Bij spaciaal-temporele contiguïteit, daarentegen, is er behalve de nabijheid in tijd en ruimte niets wat de entiteiten verder bindt.

	zwakke contiguïteit	sterke contiguïteit	
[+ animaat]:	spaciaal-temporeel	sociaal	coöperatief
[- animaat]:	spaciaal-temporeel	functioneel	

Tabel 8: Sterke en zwakke contiguïteit

Wanneer we het onderscheid tussen zwakke en sterke contiguïteit op basis van onze taal-intuïties toetsen voor al de in paragraaf 3 opgesomde collectiva in het relationaliteitscontinuüm (zie appendix 3), dan blijken R1 en R3 inderdaad significant te verschillen ($p < 0.001$). Bij 86.6% van de R1-collectiva blijkt er sprake van noodzakelijk sterke contiguïteit; 68.0% van de R3-collectiva vertonen daarentegen noodzakelijk zwakke contiguïteit (zie tabel 9). Grosso modo neemt noodzakelijk sterke contiguïteit in het relationaliteitscontinuüm monotoon af van R1 naar R4. Anderzijds blijkt – in dezelfde richting – het aandeel van de collectiva waarbij er geen noodzakelijke contiguïteit is, monotoon toe te nemen.²⁴

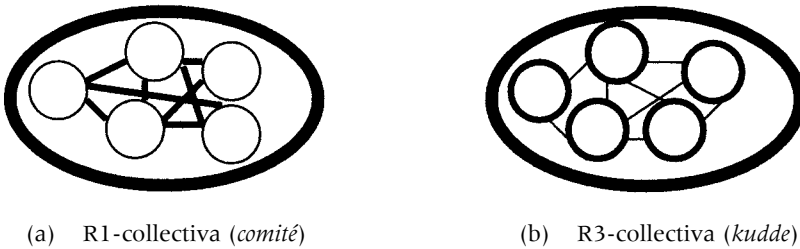
	noodzakelijke, sterke contiguïteit		noodzakelijke, zwakke contiguïteit		geen noodzakelijke contiguïteit	
	n	%	n	%	n	%
R1 [+C1, -C2, +C3] (67)	58	86.6	6	8.9	3	4.5
R2 [+C1, +C2, +C3] (45)	21	46.7	15	33.3	9	20.0
R3 [+C1, +C2, -C3] (25)	1	4.0	17	68.0	7	28.0
R4 [-C1, +C2, -C3] (5)	0	0.0	2	40.0	3	60.0

Tabel 9: Relationaliteit en contiguïteit²⁵

Sterke contiguïteit gaat samen met kwaliteit, zwakke contiguïteit met kwantiteit. Intuïtief lijkt dat ook wel logisch: als de verbanden tussen de entiteiten prominent zijn, betekent dat dat de entiteiten zelf relatief minder “geprofileerd” zijn (zie fig. 4a). En dat lijkt niet meteen een gunstige voedingsbodem voor kwantificatie: bij kwantificatie worden de entiteiten immers los gezien van elkaar, wat het tellen mogelijk maakt. Hoe sterker de contiguïteit, hoe minder plausibel juxtapositie dus wordt. En hoe zwakker de contiguïteit, hoe prominenter de entiteiten worden en hoe sneller er sprake is van kwantiteit en kwantificatie (zie fig. 4b).

²⁴ “Geen noodzakelijke contiguïteit” wil niet zeggen dat contiguïteit op zich afwezig is bij de collectiva in kwestie. Wel ontbreekt de noodzaak van één welbepaald contiguïteitstype.

²⁵ De verschillen tussen R1, R2 en R3 zijn alle significant ($p < 0.001$). R4 wordt door het beperkte cijfermateriaal beter buiten beschouwing gelaten.

Figuur 4: R1- en R3-collectiva

Een eerste conclusie is dus dat contiguïteit en relationaliteit – hoewel niet incompatibel – in zekere zin conflicterende noties zijn. Sterke contiguïteit gaat gepaard met lage relationaliteit en vice versa. Uit fig. 4 blijkt goed dat entiteitsidentificatie voor R3-collectiva veel crucialer is dan voor R1-collectiva. Wanneer er bij R1 geen entiteiten geïdentificeerd worden is er nog steeds voldoende “kwalitatieve informatie” aanwezig om te kunnen verwijzen. Bij R3 is dat niet het geval: hoe prominenter de entiteiten, hoe meer behoefte aan entiteitsidentificatie en dus hoe relationeler het collectivum.

4.2 Conceptuele dissociatie vs. conceptuele associatie

Sterke contiguïteit leidt tot een non-additief geheel, d.w.z. tot een geheel dat meer is dan louter een optelsom van entiteiten. Hoe prominenter de verbanden tussen de entiteiten zijn, hoe gemakkelijker het wordt een collectie (bv. een leger) te onderscheiden van de entiteiten die de collectie uitmaken (bv. de militairen). Zo bekeken lijkt het onderscheid tussen juxtapositie en een prepositionele constructie op een iconisch principe te berusten: juxtapositie wijst op een conceptuele “samenhorigheid”, een conceptuele associatie van collectie en entiteiten, terwijl een prepositionele constructie – waarbij collectivum en entiteitsnaam d.m.v. een prepositie gescheiden worden – een conceptuele scheiding, een conceptuele dissociatie van collectie en entiteiten reflecteert.²⁶

Een prepositie wijst er dus op dat collectie en entiteiten conceptueel gemakkelijk te (onder)scheiden zijn. En dat is het geval bij R1-collectiva als *comité*, *koor* of *vereniging*; daar lijkt de set vaak zijn eigen leventje te leiden, los van de entiteiten (10a). Zo kan een comité blijven bestaan als alle comitéleden sterven, op voorwaarde dat die dan wel door nieuwe leden vervangen worden. Of kan een vereniging eeuwenoud zijn, ongeacht de leeftijd van de leden. Wanneer een prepositie doorgaans niet echt mogelijk is, maar juxtapositie wel (R3-collectiva), dan wijst dat erop dat collectie en entiteiten veel minder gemakkelijk scheidbaar zijn. In theorie blijft dat misschien wel mogelijk, maar in de praktijk is het moeilijk (10b). Zo is het moeilijk te praten over een kudde schapen of een tros bananen zonder dat de schapen of de bananen mee geconceptualiseerd worden. Dominantie van C2 en afwezigheid van C3 wijst dan ook op conceptuele niet-scheidbaarheid, of positiever

²⁶ Een algemenere bespreking van het onderscheid tussen juxtapositie en prepositionele constructies in termen van “conceptual unity” en “conceptual separation” is te vinden in Kinn (2001).

geformuleerd: conceptuele associatie, conceptuele “samenhorigheid” van collectie en entiteiten.²⁷

- (10) a R1: [- C2, + C3] een comité van leerlingen conceptuele dissociatie
- b R3: [+ C2, - C3] een kudde schapen conceptuele associatie

Bij C1 (*leerlingencomité, schaapskudde*) is er net als bij C2 sprake van conceptuele associatie van collectie en entiteiten. R1-collectiva zijn dus niet zozeer conceptueel dissociatief dan wel conceptueel dissociëerbaar: dissociatie is mogelijk (C3), maar niet noodzakelijk (C1).

4.3 Analytische oriëntatie vs. synthetische oriëntatie

De verschillen tussen R1 en R3 enerzijds en tussen C2 en C3 anderzijds hangen ook nog samen met een ander onderscheid, dat tussen analytische en synthetische oriëntatie. Conceptuele *deel van*-relaties lijken doorgaans analytisch te zijn: “A partonomy is a consequence of an analytic attitude, of a top-down investigation, in which a whole is decomposed into parts” (Tversky 1990:343). De reden daarvoor ligt voor de hand: een *deel van*-relatie is analytisch omdat het deel (bv. een vinger) in zijn bestaan afhankelijk is van het geheel (bv. een hand):

The notion of a part, especially a part which typically has no independent existence except as a constituent of a whole, entails the notion of the whole. The notion of the whole is intrinsic to the conceptualization of the part [...]. (Taylor 1996:241)

Vergeleken met zulke doorsnee *deel van*-relaties lijken entiteit-collectierelaties op het eerste gezicht een tegenovergestelde oriëntatie te vertonen, een synthetische “bottom-up”-oriëntatie. Zo is een eiland niet zozeer een deel van archipel; veeleer is een archipel een groep van eilanden. Of aangezien de schapen van een kudde ook buiten hun relatie tot die kudde een apart bestaan leiden en een kudde in zijn bestaan eerder afhankelijk lijkt van de schapen dan – omgekeerd – de schapen van de kudde, lijkt het er inderdaad op dat collectiva een synthetische oriëntatie vertonen. Veeleer dan van een “ontledende” of “dissecterende” operatie is er dan sprake van een “samenvoegende”, “groeperende” oriëntatie.

Toch is dat te snel en te ondoordacht geredeneerd. Niet alle collectiva gedragen zich m.b.t. het onderscheid tussen analytisch en synthetisch op eenzelfde manier. Concreet zijn er heel wat aanwijzingen dat de noties *kwaliteit* en *kwantiteit*, in 3.5 gedefinieerd aan de hand van C1 en C3 enerzijds en C2 anderzijds, volledig parallel lopen met de distinctie tussen analytisch en synthetisch. Sommige collectiva zijn bijgevolg voornamelijk analytisch, andere veeleer synthetisch.

Dat C2 en een synthetische oriëntatie samengaan, blijkt wel het best uit verbandingen met R4-collectiva, zoals bv. een *bende kinderen*. Aangezien er daarbij geen sprake kan zijn van een voorafbestaande, georganiseerde bende (in tegenstelling tot bij een criminele

²⁷ Het idee dat syntactische scheiding gepaard gaat met conceptuele scheiding, is o.m. ook terug te vinden in Haiman (1985).

bende, waar dat wel kan), moeten de entiteiten wel het uitgangspunt vormen: er is dus een “bottom-up approach” waarbij kinderen worden samengenomen en geconceptualiseerd als een collectie. Bij C1 en C3, daarentegen, wordt vertrokken van de collectie. In constructies als *een studentenvereniging* of *een vereniging van studenten* is er sprake van een analytische “top-down investigation” waarbij een collectie ontleed wordt en de entiteiten worden “blootgelegd”.

Op basis van het cijfermateriaal in tabel 3 kunnen gemakkelijk waarden voor analytische en synthetische oriëntatie worden vastgesteld. Uit tabel 10 blijkt dan dat inderdaad niet alle collectiva zonder meer een synthetische oriëntatie vertonen. Bij R3-collectiva als *kudde* en zeker bij R4-collectiva is er wel een primair synthetische oriëntatie, maar R1-collectiva als *comité* zijn van het analytische type. Bij R2-collectiva is de globale verhouding tussen analytisch en synthetisch fifty-fifty, maar kunnen er tussen de collectiva onderling nog vrij grote verschillen bestaan. Zo is *delegatie* voor 74.7% analytisch, maar *verzameling* voor 62.1% synthetisch (zie appendix 1).

	analytische oriëntatie (C1 en C3)		synthetische oriëntatie (C2)	
	n	%	n	%
R1 [+C1, -C2, +C3] (6)	825	99.6	3	0.4
R2 [+C1, +C2, +C3] (12)	1228	48.3	1317	51.7
R3 [+C1, +C2, -C3] (6)	159	29.4	381	70.6
R4 [-C1, +C2, -C3] (2)	11	2.5	418	97.5

Tabel 10: De vier relationaliteitstypes en analytische vs. synthetische oriëntatie

Dat R1-collectiva van het analytische type zijn, blijkt ook op een andere manier. Wetende dat de collectie bij R1 het conceptuele uitgangspunt vormt, is het immers allesbehalve verrassend dat het voor heel wat R1-collectiva mogelijk is een entiteitsnaam te vormen op basis van het collectivum. Het meest productieve procédé daarbij zijn samenstellingen met *-lid* (*comitélid*, *familielid*, *departementslid* enz.), maar ook andere samenstellingen (*archiefstuk*) en afleidingen (*brigadier*) zijn mogelijk. Bij R3- en R4-collectiva, aan de andere kant, zorgt de primair synthetische oriëntatie ervoor dat entiteitsnamen via samenstelling of afleiding verkregen van het collectivum, zeer zeldzaam zoniet afwezig zijn. Dergelijke entiteitsnamen liggen ook helemaal niet voor de hand, aangezien de collectie afhankelijker is van de entiteiten dan vice versa.

Bij wijze van steekproef zochten we in het INL-38-corpus voor de verschillende relationaliteitstypes naar op collectiva gebaseerde entiteitsnamen. Bij R1 leverde dat de volgende 31 entiteitsnamen op, op een totaal van 67 collectiva (d.w.z. 46.3%):²⁸

28 Op zich had het aantal nog hoger kunnen zijn, ware het niet dat sommige mogelijke entiteitsnamen (bv. *bondslid*, als opnoemer geciteerd in de *Grote Van Dale* (1999), *departementslid*, *kringlid*) toevallig niet voorkwamen in INL-38.

- (11) *archiefstuk, bandlid, bemanningslid, brigadier, bureaulid, clublid, collegelid, comitélid, commissielid, directielid, ensemblelid, familielid, fractielid, gemeenschapslid, gezinslid, jurylid, kabinetlid, koorlid, ordelid, organisatielid, orkestlid, panellid, partijlid, raadslid, redactielid, regeringslid, sektelid, serviesstuk, staflid, stamlid, verenigingslid*

Bij R3- en R4-collectiva daarentegen was de oogst veel schaarser. R4-entiteitsnamen bleken niet voor te komen, voor R3 bleef het bij *colonnellid* en *collectiestuk* (2 op 25, d.w.z. 8.0%).²⁹ Bij R2, ten slotte, waren op collectiva gebaseerde entiteitsnamen niet onbestaande, maar – zoals het een overgangstype past – minder frequent dan bij R1 (11 op 45, d.w.z. 24.4%):

- (12) *afdelingslid, bendelid, delegatielid, gardist, groepslid, korpslid, kwartetlid, legionair, ploeglid, selectielid, teamlid*

Uiteraard spelen bij deze observaties ook een aantal andere zaken een rol. Zo is *-lid* enkel bruikbaar bij [+ menselijk] collectiva en blijken R1-collectiva niet toevallig voornamelijk [+ menselijk] te zijn, in tegenstelling tot R3- en R4-collectiva, die vaak verschillende entiteitstypes toelaten (bv. *horde*: mensen? dieren? voorwerpen?) ofwel [- menselijk] zijn (bv. *collectie, tros, zwerm, bundel, hoop*) (zie paragraaf 5). Voorts lijkt ook een en ander samen te hangen met de permanentie van de collectie. Grofweg lijkt het erop dat R1-collectiva permanentier zijn dan R3- en R4-collectiva. Het is intuïtief dan ook logisch dat een van een collectivum afhankende entiteitsnaam pas zin heeft als er sprake is van een min of meer permanente collectie.

4.4 Overzicht en enkele opmerkingen

Fig. 5 biedt een schematisch overzicht van de besproken verschillen tussen de relationaliteits- en constructietypes. Daarbij blijkt dat het relationaliteitscontinuüm gepresenteerd in paragraaf 3 en daar in verband gebracht met een continuüm van afnemende kwaliteit en toenemende kwantiteit, ook nog op andere manieren te karakteriseren valt. Toenemende relationaliteit blijkt samen te gaan met afnemende contiguiteit (4.1), toenemende conceptuele associatie van collectie en entiteiten (4.2) en een toenemende synthetische oriëntatie (4.3).

²⁹ Twee andere voorbeelden, *kuddedier* en *trostomaat*, rekenen we niet mee, omdat ze op een belangrijk punt verschillen van de al genoemde entiteitsnamen. In tegenstelling tot *comitélid* en co gaan deze nomina niet uit van de collectie, maar van de entiteiten. Een *kuddedier* is een dier dat – in tegenstelling tot andere dier(soort)en – in een kudde leeft, niet zomaar een willekeurig dier van een kudde (vgl. *?Er zijn vannacht twee kuddedieren doodgebeten.*). Een *trostomaat*, van zijn kant, is een tomaat die – in tegenstelling tot andere tomaten – in trossen groeit, niet zomaar een willekeurige tomaat van een tros (vgl. vruchten die alleen in trossen groeien: **trosdruif, *trosbanaan*). In beide gevallen is er dus sprake van een contrast met andere dier- en tomatensoorten, een contrast dat bij entiteitsnamen van het type *comitélid* volledig ontbreekt.

Collectiva en relationaliteit

				R1 <i>(comité)</i>	R2 <i>(groep)</i>	R3 <i>(kudde)</i>	R4 <i>(horde)</i>
C1	kwaliteit	conceptuele associatie	analytische oriëntatie	+	+	+	-
C2	kwantiteit	conceptuele associatie	synthetische oriëntatie	-	+	+	+
C3	kwaliteit	conceptuele dissociatie	analytische oriëntatie	+	+	-	-
				weinig relationeel ←————→ sterk relationeel kwaliteit ————— kwantiteit sterke contiguïteit ————— zwakke contiguïteit conceptueel dissocieerbaar ————— conceptueel niet-dissocieerbaar analytische oriëntatie ————— synthetische oriëntatie			

Figuur 5: Conceptuele collectivumgerelateerde factoren: een overzicht

Bij wijze van afsluiter gaan we nog even in op twee zaken: ten eerste op C1 (samenstelling), het constructietype dat tot nu toe weinig of geen aandacht heeft gekregen, en ten tweede op de rol die contextuele factoren (toch nog) kunnen spelen.

Dat C1 een apart constructietype is met zijn eigen unieke combinatie van eigenschappen, blijkt uit fig. 5. C1 wijkt op één of meerdere vlakken af van C2 en C3.³⁰ Het onderscheid tussen C1 (*een bijenzwerm*) en C2 (*een zwerm bijen*) is het duidelijkst: bij beide is er sprake van conceptuele associatie, van een “samen-zijn” van collectie en entiteiten, maar terwijl bij C2 de entiteiten het uitgangspunt vormen (synthetische oriëntatie), vertrekt men bij C1 van de collectie (analytische oriëntatie). Het gevolg is dat C1 veel meer dan C2 de gedachte oproept van een compacte, vooraf afgebakende eenheid:

[...] das Kollektiv-Kompositum [C1, j&v] bezeichnet im Gegensatz zur Nominalgruppe [C2, j&v] ein “kompakteres, in sich geschlossenes Ganzes”, d.h. die Nominalgruppe hat eher dispersiven, das Kompositum eher kollektiven Charakter. (Katz 1982:120)

In een constructie als *een zwerm bijen* vormen de entiteiten het uitgangspunt en kunnen er daarom nog gemakkelijk entiteiten worden toegevoegd. In C1 (*een bijenzwerm*), daarentegen, zorgt het “in sich geschlossenes Ganzes” ervoor dat de entiteiten van de collectie

30 De grijs gekleurde vakjes in fig. 5 wijzen op door meerdere constructietypes gedeelde eigenschappen. Merk daarbij op dat C1 een tussenpositie bekleedt tussen C2 en C3, die op alle vlakken elkaars tegengestelden zijn.

bij voorbaat vastliggen. Op die manier krijgt C1 in tegenstelling tot C2 “eine ‘kompakte’ Lesart” (Löbel 1986:137), “ein höheres Maß an Kohäsion” (Mayer 1981:199).³¹

Wat C1 en C3 betreft, is er geen oriëntatieverschil: beide zijn analytische constructietypes. Wel verschillen ze m.b.t. de conceptuele afstand tussen collectie en entiteiten: bij C1 is er sprake van conceptuele associatie, conceptuele “samenhorigheid”, bij C3 van conceptuele dissociatie, conceptuele “verwijdering”. R1-collectiva komen in beide constructies voor. *Een architectenvereniging* verschilt dan in zoverre van *een vereniging van architecten* dat collectie en entiteiten – die bij dit soort collectiva vrij gemakkelijk dissocieerbaar zijn – bij C3 ook daadwerkelijk van elkaar gescheiden worden door een prepositie tussen collectivum en entiteitsnaam, terwijl dat in C1 niet gebeurt. In C1 blijven collectie en entiteiten conceptueel samen.

Op die manier hebben we ook een verklaring voor het feit dat *echtpaar* en *tweeling* (in paragraaf 3 buiten beschouwing gelaten) een apart distributiepatroon vertonen, nl. [+ C1, - C2, - C3]. Hoewel er bij deze nomina soms noodzaak tot entiteitsidentificatie is, blijkt alleen maar C1 mogelijk (*artsenechtpaar*, *bewonersechtpaar*, *babytweeling*, *gorillatweeling* (INL-38)). Aangezien het bij kleine collecties met een vast aantal entiteiten zeer moeilijk is collectie en entiteiten te (onder)scheiden (zie Joosten et al. in druk), komt C3 niet voor.

Tot slot keren we nog even terug naar de rol die de context kan spelen met betrekking tot entiteitsidentificatie (en dus ook relationaliteit). Hoewel, zoals eerder gezegd, de (in deze paragraaf besproken) lexicaal-conceptuele eigenschappen van collectiva het meest doorslaggevend zijn, wijst onderzoek uit dat de context vooral bij het tussentype R2 af en toe van invloed kan zijn. Zo is de entiteitsnaam er waarschijnlijk rechtstreeks voor verantwoordelijk dat in onze corpora wel voorbeelden van *een groep van deskundigen* maar geen voorbeelden van *?een groep van toeristen* te vinden zijn: deskundigen roepen veel meer dan toeristen het idee op van een georganiseerde groep op basis van coöperatieve contiguiteit. Sterke contiguiteit bevordert, zoals gezegd, de conceptuele scheiding van collectie en entiteiten door middel van een prepositie. Ook de intrinsiekheid van de entiteitsnaam kan meespelen: terwijl in corpora zowel *een schaapskudde* als *een kudde schapen* voorkomen, heeft *een kudde Japanners* geen C1-pendant (**een Japannerskudde*). C1 blijkt alleen maar mogelijk te zijn bij intrinsieke, natuurlijke, prototypische entiteitsnamen. Andere factoren, uitvoeriger besproken in Joosten (2003:par.6.5) zijn o.m. de definietheid en de prosodie van de constituent. Maar zoals gezegd: de collectivumgerelateerde factoren blijven het belangrijkste. De context speelt wel een zekere rol in het relatieve gebruik van de mogelijke constructietypes, maar die mogelijkheden zelf worden afgelijnd door het collectivum. De context kan dus niet verklaren waarom **een comité leerlingen* en **een tros van druiven* onmogelijke constructies zijn.

5 Relationaliteit en animaatheid

In tabel 6 viel op dat R1-collectiva in tegenstelling tot R3-collectiva hoofdzakelijk [+ menselijk] collectiva zijn. Die observatie wordt bevestigd door het cijfermateriaal in tabel 11

31 Denk verder ook aan het verschil tussen *een woordgroep* (de lineaire, syntagmatische opeenvolging van woorden) en *een groep woorden* (een groep gebaseerd op paradigmatische verbanden) (Katz 1982:127).

(gebaseerd op appendix 4) en vraagt om een nadere beschouwing van de band tussen relationaliteit en animaetheid.

[+ animaat]		[- animaat]
[+ menselijk]	[- menselijk]	[- menselijk]

Figuur 6: Animaatheidshiërarchie

Traditioneel maakt men een onderscheid tussen “bezielde” (animate) en “niet-bezielde” (niet-animate) referenten, en binnen die eerste groep tussen menselijke en niet-menselijke. Samen bouwen die distincties een animaatheidshiërarchie, gaande van [- animaat] over [+ animaat, - menselijk] tot [+ menselijk], zoals in fig. 6.

	[+ menselijk]		[+ animaat, - menselijk]		[- animaat]		andere	
	n	%	n	%	n	%	n	%
R1 [+C1, -C2, +C3] (67)	58	86.6	0	0.0	8	11.9	1	1.5
R2 [+C1, +C2, +C3] (45)	25	55.6	1	2.2	10	22.2	9	20.0
R3 [+C1, +C2, -C3] (25)	4	16.0	5	20.0	10	40.0	6	24.0
R4 [-C1, +C2, -C3] (5)	1	20.0	0	0.0	0	0.0	4	80.0

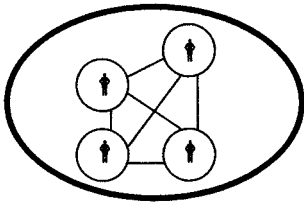
Tabel 11: Relationaliteit en animaetheid

Tabel 11 toont aan dat het leeuwendeel van de R1-collectiva inderdaad [+ menselijk] is en dat het aandeel van [+ menselijk] collectiva verderop in het relationaliteitscontinuüm sterk afneemt. Dat sluit nauw aan bij de vaststellingen van Katz (1982), Löbel (1986) en Campe (1999) voor het Duits. Katz (1982:127) schetst een overzicht waarbij [+ animaat] entiteitsnamen het patroon [+ C1, - C2, + C3] vertonen en [- animaat] entiteitsnamen het patroon [+ C1, + C2, - C3]. Löbel (1986:119-120) maakt een onderscheid tussen [+ menselijk] en [- menselijk] entiteitsnamen (in haar terminologie *ElemN*) en beargumenteert dat “bei ElemN [+ human] nicht Apposition vorliegt, sondern das ElemN als Genitivattribut fungiert”. In het Duits bestaat er naast een samenstelling, juxtapositie en een prepositio-nale constructie inderdaad nog een vierde constructietype: de genitief (bv. *eine Bande wilder Räuber*). [- menselijk] entiteitsnamen blijken zowel in de genitief als in juxtapositie voor te komen, [+ menselijk] entiteitsnamen alleen in de genitief. Eenzelfde conclusie kan worden getrokken uit de voorbeelden van Campe (1999:408).

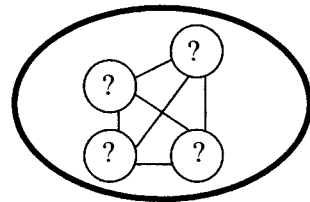
Verschillend is wel dat we in het Nederlands geen reden zien om animaetheid met de entiteitsnamen te verbinden. Zoals eerder vermeld, lijken Nederlandse collectiva zich algemeen genomen niet veel aan te trekken van het soort entiteitsnaam. *Horde* levert bv. voor [+ menselijk] entiteitsnamen als *fans* geen ander patroon op dan voor [- menselijk] entiteitsnamen als *bromfietsen* (een *horde fans* / *bromfietsen*).

Wel toetsen we animaathed aan het collectivum zelf. Daarbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen [+ menselijk] (*comité*), [+ animaat, - menselijk] (*kudde*) en [- animaat] collectiva (*stapel*) en twee types collectiva met diverse mogelijkheden, collectiva als *groep* en collectiva als *zwerm*.³² Bij *groep* zijn in principe alle soorten entiteiten mogelijk: *een groep jongeren / olifanten / bomen / huizen / talen*. Zonder context, zonder entiteitsidentificatie – bv. in een zin als *Ik heb zojuist de groep gezien* – wordt *groep* evenwel als [+ menselijk] opgevat. Collectiva als *groep*, *schaar/schare* en *stel* volgen dus de animaathedshiërarchie: contextloos lijkt de top van die hiërarchie, [+ menselijk], de voorkeur te krijgen. Anders is het gesteld bij een collectivum als *zwerm*: ook daarbij zijn er verschillende mogelijkheden (o.m. [+ animaat, - menselijk] (*bijen*), [- animaat] (*meteoren*)), maar hier lijkt de animaathedshiërarchie niet mee te spelen: zonder context wordt *zwerm* bij voorkeur níét op [+ menselijk] entiteiten betrokken en hetzelfde geldt voor bv. *populatie* en *rij*.³³

Dat relationeel en [+ menselijk] blijkens tabel 11 lichtjes in strijd zijn met elkaar – of preciezer geformuleerd: dat relationaliteit samengaat met collectiva die niet exclusief [+ menselijk] zijn –, is intuïtief niet zo onlogisch. Hoe breder het gamma van mogelijke soorten entiteiten, hoe minder “kwalitatieve” informatie het collectivum bevat en dus hoe belangrijker de contextuele aanvulling wordt. Zonder entiteitsidentificatie zijn collectiva als *groep*, *kudde*, *zwerm*, *stapel* en *horde* in één opzicht gelijk: de entiteiten hebben geen Gestalt, d.w.z. je kan je ze niet (schematisch-)visueel voorstellen.³⁴ Om dit soort collectiva succesvol te kunnen gebruiken, is een aanvulling dus doorgaans wel noodzakelijk. Bij [+ menselijk] collectiva als *comité*, *gezin*, *team*, *klas* en *ploeg*, daarentegen, is er wél altijd een (menselijke) Gestalt (zie fig. 7). Entiteitsidentificatie is dan wel mogelijk, maar niet echt onontbeerlijk.

(a) *comité, gezin, team, klas, ploeg*

(b) *groep, kudde, zwerm, stapel, horde*

Figuur 7: Relationaliteit en de aan- of afwezigheid van een Gestalt

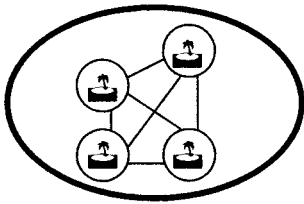
32 Die twee types worden in tabel 11 samengenomen onder de noemer “andere”.

33 Een belangrijke opmerking: bij de indeling van de collectiva in de verschillende animaathedscategorieën worden extrinsieke (niet-prototypische) entiteitsnamen buiten beschouwing gelaten. *Kudde* vatten we dus op als [+ animaat, - menselijk], *tros* als [- animaat]. Bij collectiva van het type *groep* (diverse mogelijkheden, volgens de animaathedshiërarchie) is er geen onderscheid tussen intrinsiek en extrinsiek. Het gevolg is dat deze collectiva nooit echt een metaforische lezing opleveren.

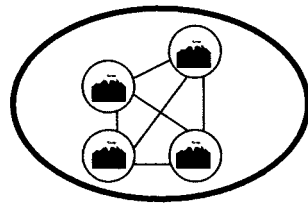
34 Gestalt is een term ontleend aan de zogenaamde Gestaltpsychologie. Meer toelichtingen zijn te vinden in Joosten (2003:hfdst.4).

Simplistisch geformuleerd komt het er dus op neer dat het voor *comité* minder belangrijk te weten is of het uit leerlingen dan wel leraren bestaat, dan voor *kudde* of de entiteiten schapen dan wel olifanten zijn. In het eerste geval is er een Gestalt en wordt die met entiteitsidentificatie hoogstens verder uitgediept; in het tweede geval ontbreekt een Gestalt en moet een EIC (of de context) die juist aanleveren.

Niet alleen bij collectiva met diverse soorten mogelijke entiteiten (*groep, zwerm* en *co*), maar ook bij [+ animaat, - menselijk] (*kolonie, kudde, span* (trekdieren)) en bij [- animaat] collectiva (*verzameling, tros, stapel*) hebben de entiteiten vrijwel nooit een Gestalt.³⁵ Ook al zijn zeer specifieke collectiva als *archipel, gebergte* of *arboretum* – waarbij de entiteiten een Gestalt hebben – niet onbestaande (zie fig. 8), toch lijken [- menselijk] entiteiten algemeen genomen heel weinig tot dat soort “exclusieve” specifieke collectiva te leiden. De “doorsneemethode” lijkt er een te zijn waarbij een vrij algemeen collectivum met een brede waaier aan mogelijke entiteiten (bv. *stapel, tros, verzameling, kolonie, netwerk*) gecombineerd wordt met een specifieke entiteitsnaam (bv. *een stapel boeken, een tros ballonnen, een verzameling van luciferdoosjes*). Korter geformuleerd: collecties met [- menselijk] entiteiten zijn doorgaans niet gelexicaliseerd; ze worden op een syntagmatische manier (vooral d.m.v. juxtapositie) benoemd.

(a) *archipel*

(b) *gebergte*

Figuur 8: *Archipel en gebergte*

Collecties met [+ menselijk] entiteiten, van hun kant, zijn wel gelexicaliseerd (*comité, gezin, team*). Maar hier speelt de “multiperspectiviteit” van [+ menselijk] entiteiten een rol. In tegenstelling tot [- menselijk] entiteiten kunnen [+ menselijk] entiteiten vanuit heel veel verschillende perspectieven bekeken worden, zoals sekse (*man*), leeftijd (*dertiger*), beroep (*journalist*), hobby (*voetbalfan*), nationaliteit (*Turk*), religie (*moslim*), karakter (*woesteling*), fysiek (*dikkerd*), toestand (*dronkaard*) enz.³⁶ Hoewel entiteitsidentificatie doorgaans niet noodzakelijk is, kan elk van die perspectieven in een bepaalde context toch relevant zijn en leiden tot een EIC (bv. *een mannenkoor, een journalistenpanel, een regering van moslimfundamentalisten*).

35 Uitzonderingen zijn *meute* (honden of wolven) en *school* (vissen).

36 Zie o.m. Yamamoto (1999:130).

6 Mogelijke verdere invalshoeken

Het relationaliteitsbeeld dat in de vorige paragrafen geschetst is, is uiteraard nog vatbaar voor verdere verfijningen. Zo op het eerste gezicht lijken er ons twee mogelijke interessante methodologische uitbreidingen te bestaan die een aantal zaken in de analyse nog scherper zouden kunnen stellen.

Een eerste interessante invalshoek lijkt ons een systematische vergelijking met het Duits te zijn. Zoals in paragraaf 5 al gezegd, zijn er tussen het Nederlands en het Duits globaal interessante parallellen waar te nemen; zo lijken relationaliteit en animaatheid in beide talen lichtjes conflicterende noties te zijn. Maar ook al liggen cross-linguïstische tendensen dus voor het grijpen, toch maakt de aard van de Duitse studies een diepgaande vergelijking vooralsnog onmogelijk. Zowel Katz (1982) als Löbel (1986) baseren zich immers niet op corpusgegevens, hoewel die in onze opvatting voor dit type onderzoek een echte meerwaarde betekenen. Niet alleen de mogelijkheid tot bepaalde constructietypes, maar zeker ook het proportionele gebruik daarvan is voor de analyse van paradigmatische variatie belangrijk en dat gebruik kan simpelweg niet door taalintuïtie alleen achterhaald worden. Bovendien besteedt Katz (1982) geen aandacht aan de genitiefopatie in het Duits, waardoor haar bespreking van de distributiepatronen onvolledig is. Een corpusanalyse waarin voor Duitse collectiva de variatie tussen samenstelling, juxtapositie, prepositionele constructie en genitief bekeken wordt, zou kunnen aantonen in welke mate de besproken conceptuele en contextuele factoren ook cross-linguïstisch van kracht zijn.

Een tweede mogelijk interessante invalshoek is de diachrone dimensie van de besproken distributiepatronen. We hebben er in dit artikel bewust voor gekozen de paradigmatische variatie uitsluitend vanuit een synchrone invalshoek te benaderen, maar anderzijds bleek al in paragraaf 3 dat het synchrone relationaliteitscontinuüm ook diachroon relevant kan zijn. Fig. 3 veronderstelt voor heel wat collectiva een evolutie van links naar rechts in het continuüm, van [+ kwaliteit, - kwantiteit] over [+ kwaliteit, + kwantiteit] naar [- kwaliteit, + kwantiteit], van een lexicaal taalelement naar een functioneel taalelement. Die evolutie roept heel wat vragen op, meer dan we momenteel kunnen beantwoorden. Welke factoren zorgen ervoor dat een collectivum in toenemende mate kwantitatief wordt opgevat? Verloopt de evolutie voor alle collectiva op dezelfde manier? Zijn er collectiva die aan die evolutie richting kwantificeerders zullen blijven weerstaan? enz. Op dat soort vragen kunnen – in het kader van het bloeiende onderzoek naar grammaticalisatie en delexicalisatie (o.m. Hopper & Traugott 2003) en aan de hand van corpusvergelijkingen in verschillende tijdslagen – bevredigende antwoorden worden gezocht.

Gaan we daarbij zeer ver terug in de tijd, dan rijst nog de vraag naar het precieze ontstaan van C2. Er wordt vrij algemeen aangenomen dat juxtapositie in de Germaanse talen – door een samenspel van factoren, waaronder verdwijnende genitieflexie en syntactische herinterpretatie – ontstaan is uit een oorspronkelijk partitieve genitief. Dat blijkt zowel voor het Duits (Campe 1999:404), voor het Noors (Kinn 2001:202) als voor het Nederlands (Van den Toorn et al. 1997) rond de vijftiende eeuw gebeurd te zijn. Veel blijft daarbij evenwel onduidelijk. Zo o.m. bij welke nomina de partitieve genitief tot juxtapositie is geëvolueerd en bij welke nomina niet. Of in welke mate – en voor welke nomina – de genitief een concurrent vond in de opkomst van prepositionele constructies. Ook hier zou corpusonderzoek in Middelnederlandse bronnen meer inzicht kunnen bieden, niet alleen

in de diachrone evolutie van de distributiepatronen, maar indirect ook in de conceptuele en contextuele factoren die bij de verschillende constructietypes een rol spelen.

● Bibliografie

- [ANS] = Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M. van den Toorn (red.) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Borillo, A. (1997). Statut et mode d'interprétation des noms collectifs. In: C. Guimier (red.), *Co-texte et calcul du sens*. Caen: Presses Universitaires de Caen, 105-121.
- Campe, P. (1999). *Der adnominale Genitiv im heutigen Deutsch. Versuch einer kognitiv-linguistischen Analyse des reinen Kasus im Vergleich zu alternativen Konstruktionen*. Proefschrift K.U.Leuven.
- Grondelaers, S., K. Deygers, H. Van Aken, V. Van den Heede & D. Speelman (2000). Het CONDIV-corpus geschreven Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 5, 356-363.
- [Grote Van Dale] = Geerts, G. & T. den Boon. (1999). *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Dertiende, herziene druk. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Haiman, J. (1985). *Natural syntax. Iconicity and erosion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, P. & E. Traugott (2003). *Grammaticalization*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horst, J. van der (2003). Tal van informatie. De verandering van een telwoord. *Onze Taal* 72, 58-60.
- Joosten, F. (2003). *Collectiva en aggregaatsnamen in het Nederlands: begripsbepaling en typologie*. Proefschrift K.U.Leuven.
- Joosten, F., G. De Sutter, D. Drieghe, S. Grondelaers, R.J. Hartsuiker & D. Speelman (in druk). Dutch collective nouns and conceptual profiling. Te verschijnen in *Linguistics*.
- Katz, E. (1982). Zur Distribution von Kompositum und Nominalgruppe im Deutschen. Ein Beitrag zur Dimension der Apprehension. In: H. Seiler & C. Lehmann (red.), *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene*. Tübingen: Narr, 112-129.
- Kinn, T. (2001). *Pseudopartitives in Norwegian*. Proefschrift University of Bergen.
- Kruyt, J. & M. Dutilh. (1997). A 38 million words Dutch text corpus and its users. *Lexikos* 7, 229-244.
- Langacker, R. (1987). *Foundations of cognitive grammar. Volume I: theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Löbel, E. (1986). *Apposition und Komposition in der Quantifizierung. Syntaktische, semantische und morphologische Aspekte quantifizierender Nomina im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer.
- Lubbe, H. van der (1968). *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Assen: Van Gorcum.
- Mayer, R. (1981). *Ontologische Aspekte der Nominalsemantik*. Tübingen: Niemeyer.

- Michaux, C. (1992).** The collectives in French: a linguistic investigation. *Linguisticae Investigationes* 16, 99-124.
- Pekelder, J. (1993).** *Conventies en functies: aspecten van binominale woordgroepen in het hedendaagse Nederlands*. Louvain-la-Neuve: Peeters.
- Speelman, D. (1997).** *Abundantia Verborum: a computer tool for carrying out corpus-based linguistic case studies*. Proefschrift K.U.Leuven.
- Taylor, J. (1996).** *Possessives in English. An exploration in cognitive grammar*. Oxford: Clarendon Press.
- Toorn, M. van den, W. Pijnenburg, J. van Leuvensteijn & J. van der Horst (1997).** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tversky, B. (1990).** Where partonomies and taxonomies meet. In: S. Tsohatzidis (red.), *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorization*. London/New York: Routledge, 334-344.
- Uhlenbeck, E.M. (1966).** Substantief + substantief in Modern Algemeen Nederlands. Een begin van syntactische beschrijving. *Nieuwe Taalgids* 59, 291-301.
- Vos, R. (1999).** *A grammar of partitive constructions*. Proefschrift Universiteit Tilburg. [WNT] = *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 1864-1998. 's-Gravenhage: SdU.
- Yamamoto, M. (1999).** *Animacy and reference. A cognitive approach to corpus linguistics*. Amsterdam: Benjamins.

● Appendix 1: Relationaliteitstypes: corpusresultaten

Tabel 12 bevat de absolute en relatieve frequentie van de drie constructietypes C1, C2 en C3 voor 26 collectiva. Er wordt uitgegaan van contexten waarin alle drie de constructietypes in principe mogelijk zijn. Concreet betekent dat dat contexten met definitieve of gekwantificeerde entiteitsnamen niet meegerekend worden (vgl. *de groep van de jongeren* / **de groep de jongeren*; *een groep van tien jongeren* / **een groep tien jongeren*). C2 wordt enkel in echte “volzinnen” meegerekend, niet in krantenkoppen of berichten die in telegramstijl zijn opgesteld. Voor C3 worden de cijfers van de verschillende preposities (doorgaans *van, aan, met*) opgeteld. Aangezien het getal van het collectivum geen noemenswaardige invloed had op de distributiepatronen, worden de cijfers voor enkelvoud en meervoud (bv. *zwerm* / *zwermen*) samengenomen.

De relatieve frequentie wordt eerst algemeen berekend voor C1, C2 en C3 (P_C1, P_C2, P_C3), maar ook voor C2 en C3 alleen (P_C2(-C1) en P_C3(-C1)), omdat vooral die oppositie verhelderend blijkt (zie paragraaf 4). Verder wordt de relatieve noodzaak van entiteitsidentificerende constructies (EIC-ndz%) berekend a.h.v. een tot 100 herleide breuk met als teller het aantal corpuszinnen met een EIC (n EIC's) en als noemer het totale aantal zinnen (n zinnen) (zie 3.1).

Bij het vastleggen van de verschillende relationaliteitstypes, op basis van het cijfermateriaal, kiezen we ervoor om kolommen met tegelijkertijd minder dan 5% in het gedeelte P_C1 / P_C2 / P_C3 en minder dan 10% in het gedeelte P_C2(-C1) / P_C3(-C1) als een ‘-’ op te vatten. De ordening van de tabel hieronder geschiedt dan als volgt:

- Eerst de collectiva met het patroon [+ C1, - C2, + C3] (relationaliteitstype 1, R1), uitgaande van P_C2, in stijgende volgorde, en (bij identieke waarden) daarna volgens P_C3, eveneens in stijgende volgorde.
- Ten tweede de collectiva met het patroon [+ C1, + C2, + C3] (relationaliteitstype 2, R2), uitgaande van P_C2, in stijgende volgorde.
- Ten derde de collectiva met het patroon [+ C1, + C2, - C3] (relationaliteitstype 3, R3), uitgaande van P_C2, in stijgende volgorde.
- Ten slotte de collectiva met het patroon [- C1, + C2, - C3] (relationaliteitstype 4, R4), uitgaande van P_C2, in stijgende volgorde.

	n C1	n C2	n C3	P_C1	P_C2	P_C3	P_C2 (-C1)	P_C3 (-C1)	corpus	n EIC's	n zinnen	EIC-ndz%
<i>gezin</i>	29	0	6	82.9	0.0	17.1	0.0	100.0	Condiv	35	1987	1.8
<i>publiek</i>	34	0	8	81.0	0.0	19.0	0.0	100.0	Condiv	42	4086	1.0
<i>vereniging</i>	395	0	110	78.2	0.0	21.8	0.0	100.0	Condiv	505	4295	11.8
<i>comité</i>	40	0	21	65.6	0.0	34.4	0.0	100.0	Condiv	61	3232	1.9
<i>koor</i> ³⁷	116	1	5	95.1	0.8	4.1	16.7	83.3	Condiv	122	780	15.6
<i>familie</i> ³⁸	52	2	9	82.5	3.2	14.3	18.2	81.8	Condiv	63	4659	1.4
<i>gezelschap 2 (vereniging)</i>	20	2	7	69.0	6.9	24.1	22.2	77.8	Condiv	29	318	9.1
<i>team</i>	108	25	69	53.5	12.4	34.1	26.6	73.4	Condiv	202	4514	4.5
<i>kolonie</i>	75	24	5	72.1	23.1	4.8	82.8	17.2	Condiv + INL-38	104	202	51.5
<i>delegatie</i>	17	22	48	19.5	25.3	55.2	31.4	68.6	Condiv + INL-38	87	1396	6.2
<i>bende 1 (crimineel)</i>	64	37	5	60.4	34.9	4.7	88.1	11.9	Condiv	106	835	12.7
<i>legioen 2 (grote groep mensen)</i>	20	13	4	54.1	35.1	10.8	76.5	23.5	Condiv + INL-38	37	174	21.3
<i>gamma</i>	19	20	14	35.9	37.7	26.4	58.8	41.2	Condiv	53	137	38.7
<i>gezelschap 1 (groep mensen)</i>	2	15	11	7.1	53.6	39.3	57.7	42.3	Condiv	28	369	7.6
<i>groep</i>	490	802	123	34.6	56.7	8.7	86.7	13.3	Condiv	1415	12860	11.0
<i>verzameling</i>	42	144	46	18.1	62.1	19.8	75.8	24.2	Condiv	232	685	33.9
<i>menigte</i>	4	28	6	10.5	73.7	15.8	82.4	17.6	Condiv + INL-38	38	352	10.8
<i>generatie</i>	9	185	20	4.2	86.5	9.3	90.2	9.8	Condiv	214	1716	12.5
<i>collectie</i>	70	105	8	38.2	57.4	4.4	92.9	7.1	Condiv	183	983	18.6
<i>zwerm</i>	14	37	2	26.4	69.8	3.8	94.9	5.1	Condiv + INL-38	53	146	36.3
<i>schaar/ schare</i>	31	102	3	22.8	75.0	2.2	97.1	2.9	Condiv + INL-38	136	162	84.0
<i>tros</i>	6	22	1	20.7	75.9	3.4	95.7	4.3	Condiv + INL-38	29	94	30.9
<i>kudde</i>	13	55	3	18.3	77.5	4.2	94.8	5.2	Condiv + INL-38	71	425	16.7
<i>boeket</i>	5	60	3	7.4	88.2	4.4	95.2	4.8	Condiv + INL-38	68	282	24.1
<i>horde</i>	2	79	1	2.5	96.3	1.2	98.8	1.2	Condiv + INL-38	82	103	79.6
<i>bende 2 (niet-crimineel)</i>	8	339	0	2.3	97.7	0.0	100.0	0.0	Condiv	347	501	69.3

Tabel 12: Corpusresultaten voor 26 collectiva

37 Tegen de hierboven geformuleerde principes interpreteren we de relatieve frequentie van C2 bij *koor* en *familie* – op basis van analogie en de lage absolute cijfers – toch nog als een ‘-’.

38 Voorbeelden met [- menselijk] entiteitsnamen (bv. *bijenfamilie*) werden buiten beschouwing gelaten, omdat *familie* in die gevallen heel vaak, zij het niet altijd, geconceptualiseerd wordt niet als een collectie van concrete entiteiten (concrete bijen, concrete bloemen), maar wel van soorten entiteiten (soorten bijen, soorten bloemen).

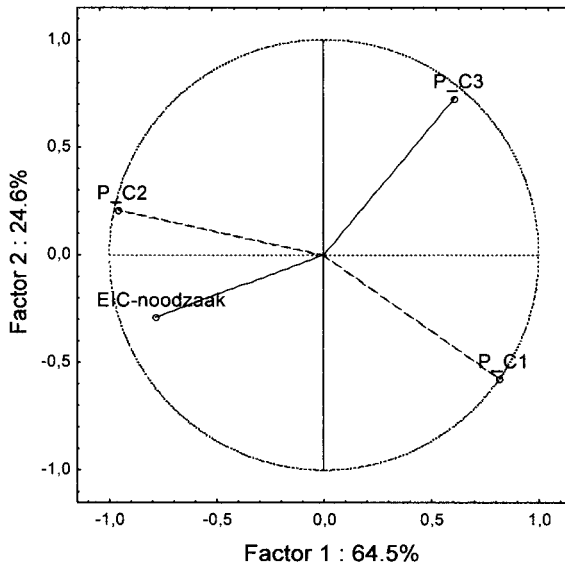
● **Appendix 2: Een principaalcomponentenanalyse**

Onderzoeksvraag. Zijn er wat relationaliteit betreft grafisch dominante variabelen of groepen collectiva te onderscheiden? Hierbij is een groep een set van op elkaar gelijkende collectiva (elkaar nabije plotpunten) voor de variabelen EIC-noodzaak, P_C1, P_C2 en P_C3. Met deze vier variabelen wordt alle beschikbare informatie benut.

Methode. Principaalcomponentenanalyse (PCA).

Elk collectivum heeft een EIC-profiel, gegeven door zijn datapunt (EIC-noodzaak, P_C1, P_C2, P_C3). De 26 collectiva vormen zo een puntenwolk van 26 punten in een vierdimensionale variabelenruimte. De PCA zoekt een vlakke voorstelling van deze vierdimensionale puntenwolk, zodat de onderlinge positie van de datapunten (de variabiliteit in de wolk) maximaal behouden blijft. Een eerste as, de *eerste factor-as*, gaat door het gemiddelpunt (zwaartepunt) van de wolk, zodat de projectiepunten van de datapunten op die as maximale variantie hebben; de coördinaat van de projectiepunten op die as geeft de waarden van een nieuwe variabele, *factor 1* (of eerste principaalcomponent). Vervolgens zoekt men een tweede as, de *tweede factor-as*, door het gemiddelpunt, loodrecht op de eerste factor-as, zodat bij projectie van de datapunten in het vlak van de twee assen, de coördinaat voor de tweede as maximale variantie heeft. Deze coördinaat levert een nieuwe variabele op, *factor 2*. Het vlak van de eerste en tweede factor-as is het *factorvlak 1-2*. Zo kan men verder gaan met een derde as loodrecht op de twee vorige, om tot een *factor 3* te komen, een driedimensionale factorruimte 1-2-3 met bijbehorende factorvlakken 1-2, 1-3 en 2-3, enz. Doel is een goede grafische voorstelling van de datapunten in een factorruimte van een zo laag mogelijke dimensie.

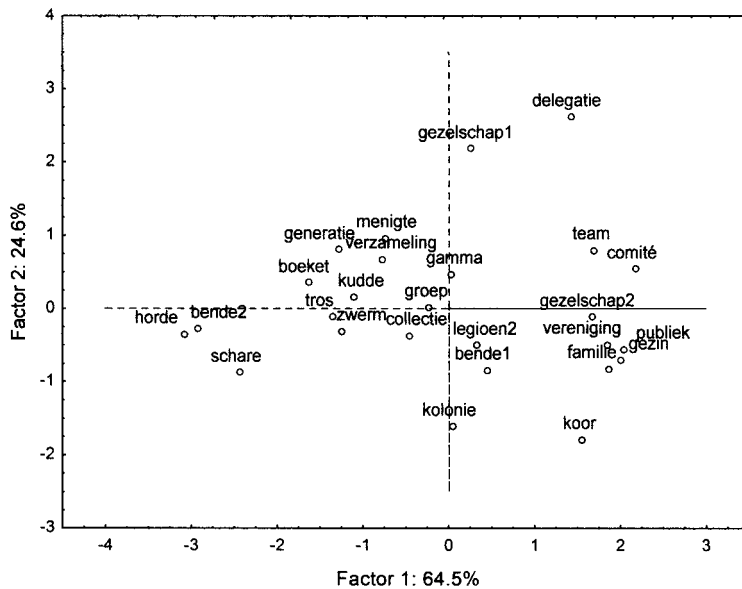
Resultaten.

Figuur 9: Projectie van de variabelen in het factorvlak 1-2

Factor 1 (het eerste-orde-onderscheid) is vrij dominant (64.5% van de totale variantie) en wordt vooral bepaald door het tegengesteld proportionele gebruik van C1 en C2 (zie fig. 9), waarbij P_C2 sterk positief gecorreleerd is met EIC-noodzaak. De factor heeft een zeer hoge negatieve correlatie met P_C2 en een hoge positieve correlatie met P_C1. Factor 2 (het tweede-orde-onderscheid), allesbehalve te verwaarlozen (24.6% van de totale variantie), is vooral afkomstig van het proportionele gebruik

van C3. Samen absorberen de eerste twee factoren 89.1% van de variantie in de data. Het factorvlak 1-2 geeft dus een vrij betrouwbare voorstelling van de onderlinge positie van de 26 collectiva.

Figuur 10: Een relationaliteitscontinuüm: een PCA-overzicht

Wanneer de datapunten voor de 26 collectiva in het factorvlak 1-2 uitgezet worden, dan is het resulterende continuüm sterk gelijkend op dat in fig. 2 en 3. De eerste factor-as reveleert van rechts naar links de uiterste types, van proportioneel laag C2 en hoog C1 (R1) naar hoog C2 en laag C1 (R4). Bij deze analyse is alle beschikbare informatie gebruikt, inclusief EIC-noodzaak.

● **Appendix 3: Relationaliteit en contiguïteit**

R1 (67)

- **noodzakelijk spatiaal-temporele contiguïteit (6)**
bos 2 (bomen), gemeenschap, keten (bergen, rotsen, eilanden), kit (geheel van gereedschappen), minderheid (kleine bevolkingsgroep), oogst
- **noodzakelijk sociale contiguïteit (7)**
clan, dynastie, familie, geslacht (familie, stamhuis), gezin, stam, volk (natie)
- **noodzakelijk coöperatieve contiguïteit (46)**
band, bedrijf, bemanning, beweging, bond, brigade, bureau, club (vereniging), collectief, college, comité, commissie, compagnie (handelsvereniging), corporatie, denktank, departement, directie, elftal (voetbalploeg), ensemble 2 (cultureel gezelschap), firma, fractie (politiek), gang, genootschap, gilde, groepering, harmonie, jury, kabinet, koor, kring, maatschappij (handelsvereniging), ministerie, orde (vereniging), organisatie, orkest, panel, partij (politiek), presidium, raad, redactie, regering, sekte, staf, vennootschap, vereniging, voorhoede
- **noodzakelijk functionele contiguïteit (5)**
accommodatie, archief, installatie, services, netwerk
- **geen noodzakelijke contiguïteit (3)**
kaste, klasse (stand), publiek

R2 (45)

- **noodzakelijk spatiaal-temporele contiguïteit (15)**
blok (groep huizen), complex (gebouwen), drom, file (voertuigen), galerij, generatie, gezelschap 1 (groep personen), kolonie (groep dieren), konvooi, legioen 2 (grote groep mensen), menigte, peloton (sport), populatie, rij, vloot
- **noodzakelijk coöperatieve contiguïteit (20)**
afdeling, bataljon, bende 1 (criminele groepering), delegatie, garde 1 (militaire eenheid), gezelschap 2 (vereniging), klas, kliek, korps, kwartet 1 (muziekgezelschap), leger (militaire eenheid), legioen 1 (militaire eenheid), militie, patrouille, ploeg, regiment (militaire eenheid), school 1 (kunstenaars), selectie (sport), team, troep 1 (militaire eenheid)
- **noodzakelijk functionele contiguïteit (1)**
set
- **geen noodzakelijke contiguïteit (9)**
arsenaal (wapens), ensemble 1 (verzameling), gamma, groep, harem, ras, reeks, serie, verzameling

R3 (25)

- **noodzakelijk spatiaal-temporele contiguïteit (17)**
boeket, bos 1 (bloemen, wortelen, sleutels), bundel (papieren, pijlen, kleren), colonne, dot, hoop (stapel), kudde, massa (groot aantal mensen, menigte), meute (troep honden), pak (bundel), roedel, schaar/schare, school 2 (vissen), span (trekdieren), stapel, tros, zwerm
- **noodzakelijk functionele contiguïteit (1)**
spel (kaarten)
- **geen noodzakelijke contiguïteit (7)**
collectie, duo, koppel (twee), kwartet 2 (vier personen), paar (twee), stel, trio

R4 (5)

- **noodzakelijk spatiaal-temporele contiguïteit (2)**
horde, troep 2 (groep in het algemeen)
- **geen noodzakelijke contiguïteit (3)**
bende 2 (niet-crimineel), drietal, garde 2 (groep in het algemeen)

● Appendix 4: Relationaliteit en animatheid

R1 (67)

- **+ menselijk** (58)
band, bedrijf, bemanning, beweging, bond, brigade, bureau, clan, club (vereniging), *collectief, college, comité, commissie, compagnie* (handelsvereniging), *corporatie, denktank, departement, directie, dynastie, elftal* (voetbalploeg), *ensemble 2* (cultureel gezelschap), *familie, firma, fractie* (politiek), *gang, gemeenschap, genootschap, geslacht* (familie, stamhuis), *gezin, gilde, groepering, harmonie, jury, kabinet, kaste, klasse* (stand), *koor, kring, maatschappij* (handelsvereniging), *minderheid* (kleine bevolkingsgroep), *ministerie, orde* (vereniging), *organisatie, orkest, panel, partij* (politiek), *presidium, publiek, raad, redactie, regering, sekte, staf, stam, vennootschap, vereniging, volk* (natie), *voorhoede*
- **- animaat** (8)
accommodatie, archief, bos 2 (bomen), *installatie, keten* (bergen, rotsen, eilanden), *kit* (geheel van gereedschappen), *oogst, servies*
- **diverse mogelijkheden, niet volgens de animatheidshiërarchie** (1)
netwerk

R2 (45)

- **+ menselijk** (25)
afdeling, bataljon, bende 1 (criminele groepering), *delegatie, garde 1* (militaire eenheid), *gezelschap 1* (groep personen), *gezelschap 2* (vereniging), *harem, klas, kliek, korps, kwartet 1* (muziekgezelschap), *leger* (militaire eenheid), *legioen 1* (militaire eenheid), *legioen 2* (grote groep mensen), *menigte, militie, patrouille, peloton* (sport), *ploeg, regiment* (militaire eenheid), *school 1* (kunstenaars), *selectie* (sport), *team, troep 1* (militaire eenheid)
- **+ animaat, - menselijk** (1)
kolonie (groep dieren)
- **- animaat** (10)
arsenaal (wapens), *blok* (groep huizen), *complex* (gebouwen), *ensemble 1* (verzameling), *file* (voertuigen), *galerij, gamma, set, verzameling, vloot*
- **diverse mogelijkheden, volgens de animatheidshiërarchie** (4)
drom, generatie, groep, konvooi
- **diverse mogelijkheden, niet volgens de animatheidshiërarchie** (5)
populatie, ras, reeks, rij, serie

R3 (25)

- **+ menselijk** (4)
duo, kwartet 2 (vier personen), *massa* (groot aantal mensen, menigte), *trio*
- **+ animaat, - menselijk** (5)
kudde, meute (troep honden), *roedel, school 2* (vissen), *span* (trekdieren)
- **- animaat** (10)
boeket, bos 1 (bloemen, wortelen, sleutels), *bundel* (papieren, pijlen, kleren), *collectie, dot, hoop* (stapel), *pak* (bundel), *spel* (kaarten), *stapel, tros*
- **diverse mogelijkheden, volgens de animatheidshiërarchie** (5)
colonne, koppel (twee), *paar* (twee), *schaar/schare, stel*
- **diverse mogelijkheden, niet volgens de animatheidshiërarchie** (1)
zwerm

R4 (5)

- **+ menselijk** (1)
garde 2 (groep in het algemeen)
- **diverse mogelijkheden, volgens de animatheidshiërarchie** (4)
bende 2 (niet-crimineel), *drietal, horde, troep 2* (groep in het algemeen)

Variatie in tweeledige verbale clusters in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN)

LEONIE CORNIPS & ANNE RIBBERT*

Abstract

This article explores the variation in two-verb clusters in Heerlen Dutch with respect to the placement of the finite verb and its complement. A number of sociolinguistic and structural variables are examined with the aim of explaining the attested variation. It will be shown that the variation in Heerlen Dutch is not stratified according to the sociolinguistic, independent variables investigated. Among the determining factors are the form of the finite verb and type of verbal complement. Different results are found for clusters with past participles in comparison to clusters with infinitives. The variation at the level of the individual speaker shows that there is an implicational relation between the two possible orders of the finite element and its complement in both types of verbal clusters. That is, the order [Vfin+part] implies the order [part+Vfin], whereas the order [inf+Vfin] implies the order [Vfin+inf]. This provides strong evidence that it cannot be the case that both structures are freely available to the individual speaker but, instead, that one of the orders has to be derived.

I Inleiding

In deze bijdrage doen we verslag van een onderzoek naar variatie in de bijzin van onder andere de volgorde hulpwerkwoord en voltooid deelwoord in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN). Sinds het onderzoek van Pauwels (1953) is er in de literatuur veel discussie gevoerd over de regionale distributie van de twee mogelijke volgordes, als in (1):

- (1) a Ik weet zeker dat hij dat *heeft gedaan*.
b Ik weet zeker dat hij dat *gedaan heeft*.

De volgorde in (1a) is de zogenaamde ‘rode’ of 1-2-volgorde (1 refereert aan de persoonsvorm ofwel aan het werkwoord dat het minst ingebed is) terwijl (1b) de ‘groene’ of 2-1-volgorde laat zien.¹

Het is interessant dat individuele sprekers onder handhaving van dezelfde spreekstijl beide volgordes toestaan. Zo zegt één informant in het HAN vrij kort na elkaar zowel de 1-2- als 2-1-volgorde:

* Leonie Cornips is verbonden aan het Meertens Instituut (Joan Muyskenweg 25, 1096 CJ Amsterdam; Leonie.Cornips@meertens.knaw.nl). Anne Ribbert is verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen (Afdeling Engelse Taal en Cultuur, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen; A.Ribbert@let.ru.nl).

1 De noties ‘rode’ en ‘groene’ volgorde gaan terug op het onderzoek van Pauwels (1953) en hebben betrekking op de verschillende kleuren waarmee ze de twee volgordes op haar kaart heeft aangeduid.

- (2) a dat weet ik nog steeds niet dat is dus waar eh .. X *heeft gewoo* (15: Peter)
 b ja in het pand waar X *gewoond heeft* (15: Peter)

De individuele variatie in (1) kan vanuit drie perspectieven binnen de generatieve theorie geanalyseerd worden. Ten eerste veronderstellen traditionele analyses (Koster 1975) dat het Nederlands onderliggend een SOV-taal is. Voor het verbale cluster betekent dit dat de persoonsvorm (het hoofd van het cluster) in de basispositie achteraan staat. Het verbale cluster in (1b) reflecteert dus de basisvolgorde terwijl de volgorde een (1a) een afgeleide is. Ten tweede beargumenteren recentere analyses dat het Nederlands ook als SVO-taal te analyseren valt (Zwart 1993). In deze analyse staat de persoonsvorm in (1a) juist in de basispositie en in een afgeleide positie in (1b). Bovendien zou het ook zo kunnen zijn dat beide volgordes vrij toegankelijk in de grammatica aanwezig zijn. De spontane spreektaaldata van het HAN zijn belangrijk omdat ze evidentie voor één van de hierboven genoemde analyses kunnen leveren.

1.1 Regionale distributie van het verbale cluster *Vfin* - voltooid deelwoord

We bespreken eerst in het kort drie regionale onderzoeken die in het verleden plaats hebben gevonden, namelijk van Pauwels (1953), Stroop (1970) en de *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntax* (AND) (Gerritsen 1991). De verschillende onderzoeken van Pauwels en opvolgers komen in grote lijnen overeen. In de kop van Noord-Holland, Groningen en Friesland komt bijna uitsluitend de 2-1-volgorde in (1b) voor, in de rest van het land domineert de 2-1-volgorde weliswaar, maar is niet de enig voorkomende. Volgens Stroop (1970) is in heel Nederland in gesproken taal de 2-1-volgorde dominant. Pauwels beweert daarentegen dat in het midden tot zuidoosten van het land de 1-2-volgorde in (1a) het meest frequent is (vijftig tot honderd procent). Gerritsen (1991) bevestigt Pauwels' bevindingen voor het zuiden. De discrepantie tussen Stroop's en Pauwels' bevindingen verklaart eerstgenoemde door een verschil in methode waarmee de volgorde bevestigd is. Pauwels heeft haar enquête schriftelijk afgenomen en de zinnen die haar informanten naar hun dialect moesten vertalen in de 1-2-volgorde aangeboden. Bovendien wordt de 1-2-volgorde door de 'taaldiktatuur' (Stroop 1970) doorgaans als 'beter' bestempeld dan 2-1. Dit heeft tot gevolg dat het oordeel van de 'onbewust bevooroordeelde' (Stroop 1970:253) informant over welke volgorde in zijn woonplaats voorkomt, niet representatief is. De 1-2-volgorde wordt volgens Stroop vaker in de enquête ingevuld dan zij in het dagelijkse taalgebruik te beluisteren valt. Stroop heeft in tegenstelling tot Pauwels spontane taal geanalyseerd. Dit zorgt voor minder aangepast gedrag bij de informanten. Die laten zich in spontane taal namelijk minder leiden door prescriptieve normen dan in een enquête (Cornips en Poletto 2005). Kortom: voor de provincie Limburg vinden Pauwels en Gerritsen allebei een meerderheid aan 1-2-volgordes. Stroop vindt variatie in de volgorde, maar de 2-1-volgorde is in deze provincie het meest frequent.

Heel recent hebben De Sutter, Speelman en Geeraerts (2005) de invloed van de factoren 'regio' en 'register' op de volgorde in het tweeledige verbale cluster onderzocht. Voor 'regio' vinden ze in Vlaanderen in vergelijking met Nederland een hoger aantal 2-1-volgordes en dit geldt ook voor Nederlands-Limburg. Zij bevestigen dus de bevindingen van Stroop. Ook voor de factor 'register' stellen De Sutter e.a. – net als Stroop – dat de volgorde 2-1 vooral in gesproken taal gebruikt wordt, terwijl de volgorde 1-2 in geschreven taal

domineert. Eveneens beweren de Sutter e.a. dat de ‘mate van redactionele controle’ een belangrijke oorzaak is voor het verschil tussen gesproken en geschreven taal.

Alle genoemde onderzoeken hebben gemeenschappelijk dat ze noodgedwongen hebben moeten abstraheren van de variatie binnen een taalgemeenschap. Immers, per dorp, stad of regio zijn slechts enkele dialectsprekers of andere bronnen bevraagd of geraadpleegd. De interessante onderzoeksvraag ontstaat nu hoe de distributie van de volgordes in (1) er binnen één taalgemeenschap uitziet en op het niveau van de individuele spreker. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, doen we verslag van de resultaten van een onderzoek op basis van een sociolinguïstisch corpus van spontane spreektaal, namelijk het Heerlens Algemeen Nederlands (in het vervolg: HAN, Cornips 1994).

2 Het corpus Heerlens Algemeen Nederlands (HAN) en de onafhankelijke variabelen

Het HAN-corpus bestaat uit 33,5 uur gesproken taal en is gebaseerd op een a-selecte steekproef die in 1988 door het bevolkingsregister in Heerlen is getrokken (Cornips 1994). Deze steekproef heeft uiteindelijk geresulteerd in een totaal van 67 mannelijke sprekers die naar drie onafhankelijke variabelen verdeeld zijn, namelijk ‘taalachtergrond’, ‘leeftijd’ en ‘opleiding/beroep’.² Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal sprekers per niveau van de onafhankelijke variabelen.

Beroep/opleiding	<i>laag</i>		<i>hoog</i>		totaal
leeftijd	<i>jong</i>	<i>oud</i>	<i>jong</i>	<i>oud</i>	
Taalachtergrond					
<i>Import</i>	3	6	5	5	19
<i>Dialect</i>	5	6	8	10	29
<i>HAN</i>	8	0	8	3	19
totaal	16	12	21	18	67

Tabel 1: *Celvulling van sprekers naar groepen van de onafhankelijke variabelen; N=67.*

De variabele ‘taalachtergrond’ kent drie niveaus: de import-sprekers zijn sprekers die in Heerlen geboren zijn maar van wie de ouders uit Nederland (buiten Limburg) naar Heerlen gemigreerd zijn. De moedertaal van deze informanten is een meer of mindere regionale vorm van het Algemeen Nederlands, ook Heerlens Algemeen Nederlands (HAN) genoemd. De dialect-sprekers zijn informanten die in Heerlen geboren zijn en van wie ook de ouders uit Limburg of Heerlen afkomstig zijn. Zowel de moedertaal van deze ouders als van de informanten zelf is een Limburgs of Heerlens dialect. Deze groep sprekers is tweetalig; het HAN is óf als tweede moedertaal óf op latere leeftijd als tweede taal geleerd. De HAN-

2 De restrictie tot mannelijke informanten is uitsluitend van onderzoekstechnische aard: a) de twee niveaus van de onafhankelijke variabele opleiding/beroep liet zich beter onderzoeken bij mannen dan bij vrouwen en b) uitbreiding van het onderzoek met vrouwen - en dus verdubbeling van het aantal cellen en informanten - was binnen de gestelde tijd van het onderzoek niet haalbaar.

sprekers zijn sprekers die in Heerlen geboren zijn en van wie ook de ouders uit Limburg of Heerlen afkomstig zijn. Hoewel de moedertaal van deze ouders een Limburgs dialect is, spreken deze personen als moedertaal het HAN. Alle sprekers hebben voor dit onderzoek in het HAN geconverseerd. De hypothese is dat de dialectsprekers het meest kenmerken uit het dialect in het HAN gebruiken (interferentie), de HAN-sprekers minder dialectkenmerken importeren dan de dialect-sprekers en de import-sprekers op hun beurt weer minder dialectkenmerken gebruiken dan de import- en HAN-sprekers (zie Cornips 1994).

De onafhankelijke variabele 'leeftijd' bestaat uit twee niveaus, namelijk jong (leeftijd 20 tot en met 45 jaar in 1989) en oud (leeftijd 60 jaar en ouder in 1989). Het is mogelijk om volgens deze zogenaamde 'schijnbare tijd'-methode waarin oude en jonge sprekers met elkaar vergeleken worden eventuele taalverandering zichtbaar te maken. Als er geen significante verschillen tussen deze twee leeftijdsniveaus zijn, dan wijst dat erop dat we met stabiele variatie te maken hebben. Tenslotte kent de onafhankelijke variabele opleiding/beroep de twee niveaus 'laag' en 'hoog' voor respectievelijk ongeschoolde/geschoolde handarbeid en middelbare employés/hogere beroepen (Westerlaak 1975, zie voor meer details en problemen Cornips 1994).

Twee sprekers van dezelfde niveaus van de sociolinguïstische variabelen (dus uit één cel in Tabel 1), bijvoorbeeld 'dialect', 'jong' en lage opleiding, hebben met elkaar een uur lang in het HAN gesproken. De onderwerpen van de gesprekken waren vrij. Deze spontane conversaties zijn thuis bij één van de sprekers opgenomen. Naast de modus (gesproken taal) ligt dus ook de mate van interactie in hoge mate vast. De Sutter et al. (2005:22) hebben een effect van de mate van interactie op de volgorde in het cluster gevonden. De aanwezigheid van twee of meer gesprekspartners bleek met een frequenter voorkomen van de groene volgorde te correleren. Doordat de modus (gesproken taal) en het type gesprek in het corpus Heerlens Algemeen Nederlands vastliggen, kunnen we voorkomen dat de volgordevariatie in het verbale cluster binnen ons corpus veroorzaakt wordt door stilistische variatie en/of mate van interactie.

2.1 Sociale stratificaties van volgordevariatie in het verbale cluster V_{fin} - voltooid deelwoord

In de literatuur veronderstelt men dat de volgorde in het verbale cluster mede bepaald wordt door (i) het type 'hulpwerkwoord', zoals perfectief, passief en modaal en aspectueel, en (ii) de vorm van het verbaal complement, namelijk voltooid deelwoord versus infinitief. In dit artikel zullen we het perfectieve verbale cluster met de perfectieve en passieve hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn*, als in (1) het meest uitvoerig bespreken. In §3 bespreken we het verbale cluster met een modaal en aspectueel finiet werkwoord met een infinitief. Indien we het perfectieve/passieve werkwoordscluster in het corpus onderzoeken, dan blijkt in Heerlen zowel de 2-1- als 1-2-volgorde voor te komen. In totaal hebben de 67 sprekers 558 maal een bijzin met een perfectief of passief verbaal cluster bestaande uit twee werkwoorden gerealiseerd. Duidelijk blijkt uit tabel 2 dat de 2-1-volgorde dominant is in het HAN.

Variatie in tweeledige verbale clusters in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN)

volgorde	tokens	percentage
2-1	376	67,4
1-2	182	32,6
totaal	558	100

Tabel 2: Volgordevariatie in het perfectief/passief verbaal cluster in het HAN; N=558.

Deze eerste bevinding levert evidentie voor een overwegende 2-1-volgorde in het zuiden van het land, zoals al door Stroop (1970) geconstateerd is.

De eerste vraag is of de volgordevariatie in het perfectieve verbale cluster sociale betekenis heeft, dat wil zeggen gerelateerd is aan de onafhankelijke variabelen van de sprekers, namelijk taalachtergrond, leeftijd en beroep/opleiding (zie §1). De volgende tabel laat zien dat taalachtergrond (HAN als eerste en/of tweede taal en taalachtergrond van de ouders) niet van invloed is op de realisatie van een specifieke volgorde in het verbale cluster, dat wil zeggen er zijn geen significante verschillen tussen de drie groepen sprekers. De HAN- en de dialect-sprekers gebruiken relatief meer de 2-1-volgorde dan de import-sprekers, respectievelijk 71,3% en 69,3% versus 60,3%. Dit komt dus niet overeen met de bevindingen van Pauwels dat juist in Limburg de 1-2-volgorde het meest voorkomt.

taalachtergrond	volgorde 2-1	volgorde 1-2	totaal
IMP	91 60,3%	60 39,7%	151
DIA	178 69,3%	79 30,7%	257
HAN	107 71,3%	43 28,7%	150
totaal	376 67,4%	182 32,6%	558

niet significant

Tabel 3: De onafhankelijke variabele taalachtergrond en volgorde in het perfectief en passief verbale cluster.

Volgens de AND (1999:39) is de rode volgorde in opkomst onder druk van de norm van de schrijftaal. Op basis van de AND kunnen we dus een hoger percentage 1-2-volgorde in de taal van de 'jonge' dan van 'oude' sprekers verwachten. Tabel 4 laat echter zien dat de groep oude en jonge sprekers niet significant van elkaar verschillen. Er is dus sprake van stabiele variatie in de Heerlense gemeenschap:

leeftijd	volgorde 2-1	volgorde 1-2	totaal
jong	203 65,1%	109 34,9%	312
oud	173 70,3%	73 29,7%	246
totaal	376 67,4%	182 32,6%	558

niet significant

Tabel 4: De onafhankelijke variabele leeftijd en volgorde binnen het perfectief en passief verbale cluster.

Vervolgens kan de onafhankelijke variabele ‘opleiding/beroep’ met een specifieke volgorde correleren. De verwachting is dan dat de 1-2-volgorde vooral in geschreven taal gebruikt wordt en in het bijzonder in kranten, waar prescriptieve regels gelden. Als we ervan uitgaan dat de hoger opgeleiden langer en hoger onderwijs volgen en op hun werk vaker met geschreven taal in contact komen, dan zouden zij met een frequentere input van de 1-2-volgorde te maken hebben. Bovendien heeft de 1-2-volgorde een hogere status dan de 2-1-volgorde (zie Stroop 1970). Tabel 5 laat echter zien dat er geen significante samenhang is tussen het niveau van beroep/opleiding van de spreker en een specifieke volgorde.

Opleiding/beroep	volgorde 2-1		volgorde 1-2		totaal
<i>laag</i>	149	70,6%	62	29,4%	211
<i>hoog</i>	227	65,4%	120	34,6%	347
totaal	376	67,4%	182	32,6%	558

niet significant

Tabel 5: De onafhankelijke variabele opleiding/beroep en volgorde binnen het perfectief en passief verbale cluster.

Samenvattend kan gezegd worden dat de volgordevariatie in het verbale cluster geen sociale betekenis heeft, dat wil zeggen dat er geen sociale stratificaties in de Heerlense gemeenschap te vinden zijn naar taalachtergrond, opleiding/beroep en leeftijd. Verder wijst niets erop dat de 1-2-volgorde een prestigieuze variant in de gemeenschap is. Er zijn geen significante verschillen tussen sprekers met een hoog en laag beroep/opleidingsniveau aangetroffen. Bovendien zijn er geen significante verschillen tussen oude en jonge sprekers gevonden. Dit wijst erop dat de volgordevariatie in het tweeledige verbale perfectieve/passieve cluster stabiel is.

● 3 Categorisch versus variabel gebruik van de twee mogelijke volgordes en het type cluster

3.1 Het verbale cluster hulpwerkwoord - voltooid deelwoord

De individuele sprekers zijn in de voorafgaande paragraaf samengevoegd en geven op deze wijze inzicht in de variatie die op het niveau van de taalgemeenschap aanwezig is. Deze paragraaf laat zien dat er ook veel variatie bestaat op het niveau van de individuele spreker (zie Bijlage). De a-select geselecteerde sprekers in Heerlen zijn naar de variatie die ze laten zien in het perfectieve en passieve verbale cluster onder te verdelen in twee groepen. Er zijn sprekers die categorisch één volgorde gebruiken en sprekers die allebei de volgordes gebruiken. Om meer informatie over het gebruik per spreker te krijgen, hebben we het categorisch en variabel gebruik in tabel 6 bij elkaar gezet. Tabel 6a toont dat 49 sprekers zowel de 1-2- als de 2-1-volgorde gebruiken terwijl slechts 1 spreker categorisch 1-2 en 15 sprekers categorisch 2-1 realiseren. Het is dus niet zo dat de variatie in de Heerlense taalgemeenschap veroorzaakt wordt door twee homogene subgroepen die of de 1-2- of 2-1-volgorde gebruiken:

Variatie in tweeledige verbale clusters in het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN)

volgorde	<i>n</i> sprekers (67)
categorisch gebruik 1-2	1
categorisch gebruik 2-1	15
variabel gebruik 1-2/2-1	49
geen relevante uitingen	2

Tabel 6a: *Categorisch of variabel gebruik van 1-2- en/of 2-1-volgorde in het perfectief en passief verbaal cluster.*

Als we de perfectieve en passieve clusters uit elkaar halen, dan valt het op dat het categorisch gebruik van 2-1 voor de passieve clusters sterk omhoog gaat (tabel 6c). Dit wordt veroorzaakt door de invloed van het type hulpwerkwoord op de volgorde (zie later §4).

volgorde	<i>n</i> sprekers (67)
categorisch gebruik 1-2	5
categorisch gebruik 2-1	16
variabel gebruik 1-2/2-1	42
Geen perfectief	4

Tabel 6b: *Categorisch of variabel gebruik van 1-2- en/of 2-1-volgorde in het perfectief verbaal cluster.*

volgorde	<i>n</i> sprekers (67)
categorisch gebruik 1-2	4
categorisch gebruik 2-1	32
variabel gebruik 1-2/2-1	21
Geen passief	10

Tabel 6c: *Categorisch of variabel gebruik van 1-2- en/of 2-1-volgorde in passief verbaal cluster.*

Elk corpus is noodgedwongen in grootte begrensd. We zullen dus niet te weten komen of de 16 categorische sprekers in tabel 6a altijd een categorisch gebruik van één volgorde in het verbale cluster laten zien. Het is opvallend dat deze 16 sprekers een lagere frequentie in het gebruik van het verbale cluster hebben dan de ‘variabele’ sprekers. Het gemiddelde voor de eerste groep is 3.65 en voor de laatste groep 9.72. Het zou dus zo kunnen zijn dat de categorische sprekers wel variabel gedrag tonen op het moment dat zij twee of vier uur opgenomen waren in plaats van één uur zoals nu het geval is. Echter, alle sprekers hebben evenveel kans gehad om tweeledige verbale clusters te produceren.

3.2 *Het verbale cluster V_{fin} - infinitief*

In de literatuur veronderstelt men dat de volgorde in het verbale cluster mede bepaald wordt door (i) het type ‘hulpwerkwoord’, zoals perfectief, passief en modaal en aspectueel, en (ii) de vorm van het verbaal complement, namelijk voltooid deelwoord versus infinitief.

We bespreken daarom nog een tweede type verbaal cluster in het HAN-corpus, namelijk het tweeledige cluster met een modaal en aspectueel finiet werkwoord en een infinitief, zoals respectievelijk (3a) en (3b) illustreren:³

- (3) a dat hij de auto *wil*_{mod} (1) *stelen*_{inf} (2)
 b dat hij daar *gaat*_{asp} (1) *zwemmen*_{inf} (2)

Dit type verbaal cluster laat een nieuw beeld zien wat betreft de volgordevariatie op het niveau van de taalgemeenschap (zie ook Pennings 2004):

volgorde	tokens	%
2-1 <i>stelen wil</i>	14	.03
1-2 <i>wil stelen</i>	540	99.97
Totaal	554	100

Tabel 7a: Volgordevariatie in het modaal verbaal cluster in het HAN; N=554.

volgorde	tokens	%
2-1 <i>zwemmen gaat</i>	1	0
1-2 <i>gaat zwemmen</i>	117	100
totaal	118	100

Tabel 7b: Volgordevariatie in het aspectueel verbaal cluster in het HAN; N=118.

De tabellen 7 a-b tonen dat de volgorde 1-2 nu bijna categorisch is in vergelijking met de categorische 2-1-volgorde van het perfectieve/passieve cluster. Bovendien laat tabel 8 zien dat nu geen enkele spreker een categorisch gebruik van de 2-1-volgorde heeft. Ten slotte verdwijnt in dit type verbale cluster het variabel gedrag grotendeels; slechts 12 sprekers uiten beide mogelijke volgordes in tegenstelling tot 49 sprekers in het perfectief/verbaal cluster:

	<i>n</i> speakers (67)
categorisch gebruik 1-2	55
categorisch gebruik 2-1	0
variabel gebruik 1-2/2-1	12

Tabel 8: Categorisch of variabel gebruik van 1-2- en/of 2-1-volgorde in het modaal en aspectueel verbaal cluster.

3 Tot de modalen in dit corpus zijn gerekend *kunnen*, *moeten*, *willen*, *mogen*, *zullen* en tot de aspectuele finiete werkwoorden *doen* (zie Cornips 1998), *laten*, *gaan* en *blijven*.

Al met al is variatie in het tweeledige verbale cluster binnen één taalgemeenschap veel complexer en variabel dan de (geografische) onderzoeken van Pauwels, Stroop, Gerritsen en De Sutter e.a. suggereren. Samenvattend kunnen we stellen dat voor de factoren ‘regio’ en ‘stijl’ de bevindingen van Stroop (1970) en De Sutter e.a. (2005) dat in gesproken taal in het verbale cluster hulpwerkwoord – voltooid deelwoord de 2-1-volgorde dominant is, juist zijn voor Heerlen in Nederlands-Limburg (in tegenstelling tot de bevindingen van Pauwels en de AND). Bovendien is de variatie niet alleen aanwezig op het niveau van de taalgemeenschap maar ook op het niveau van de individuele spreker. Verder blijken structurele factoren de volgorde in het tweeledige verbale cluster te bepalen. Immers, in tegenstelling tot het perfectieve/passieve cluster is in het modale/aspectuele cluster de 1-2-volgorde categoriaal aanwezig. De volgende paragraaf gaat gedetailleerd in op de variatie op het niveau van de individuele spreker.

3.3 Implicatiele relaties

Het is uitermate interessant dat de gegevens in tabellen 6 en 7 ieder een implicatiele relatie tussen de beide volgordes weergeven (zie hiervoor ook de bijlage). De individuele sprekers die in het perfectieve/passieve verbale cluster de 1-2-volgorde gebruiken, kunnen dat alleen maar doen als zij ook een 2-1-volgorde tot hun beschikking hebben. Met andere woorden, met uitzondering van enkele sprekers, wordt de 1-2-volgorde niet categorisch gebruikt maar altijd ‘samen’ met een 2-1-volgorde. Daarentegen gebruiken individuele sprekers wel de 2-1-volgorde categorisch. In het modale/aspectuele verbale cluster (tabel 8) komt bovendien de 2-1-volgorde helemaal niet categorisch voor maar alleen indien de spreker ook de 1-2-volgorde tot zijn beschikking heeft. Figuur 1 illustreert deze implicatiele relaties:

perfectief + voltooid deelwoord implicatiele volgorde	modaal/aspectueel + infinitief implicatiele volgorde
<ul style="list-style-type: none"> • 2-1-volgorde categoriaal • 1-2-volgorde ≠ categoriaal → 1-2 alleen in combinatie met 2-1	<ul style="list-style-type: none"> • 1-2-volgorde categoriaal • 2-1-volgorde ≠ categoriaal → 2-1 alleen in combinatie met 1-2

Figuur 1: Implicatiele relaties in beide typen verbale clusters op niveau van de individuele spreker

De bovengenoemde data laten zien dat het type finiet werkwoord (perfectief en passief versus aspectueel en modaal) en verbaal complement (voltooid deelwoord of infinitief) in belangrijke mate de variatieruimte bepalen. Deze data leveren sterke evidentie voor een analyse waarin niet beide structuren, namelijk een 1-2- en 2-1-volgorde voor beide typen verbale clusters in de individuele grammatica’s van het HAN vrij toegankelijk zijn, d.w.z. dat er structurele factoren moeten zijn die de keuze voor één van de volgordes beïnvloeden. Tegen een vrije keuze van de volgordes pleit (i) de implicatiele relatie tussen de twee volgordes en (ii) de distributie van één categorische ten opzichte van de variabele volgorde. Deze data suggereren dat één van beide volgordes een afgeleide van de andere is. In de traditionele hoofd-finale analyse (Koster 1975) kunnen we stellen dat de 2-1-volgor-

de de basisvolgorde is waarvan de 1-2-volgorde via verplaatsing van het complement van het hulpwerkwoord (naar rechts) afgeleid is. In een meer recente hoofd-initiële analyse (Zwart 1993) kunnen we stellen dat de 1-2-volgorde de basis is waarvan de 2-1-volgorde is afgeleid door verplaatsing (naar links) van het complement van het hulpwerkwoord. We gaan in dit artikel niet in op alle mogelijke analyses van het tweeledige verbale cluster maar zie Barbiers (2005), Broekhuis (1993), Wurmbrandt (2000) en Zwart (1996).

Deze bevindingen brengen ons op de volgende onderzoeksvraag, namelijk welke structurele factoren beïnvloeden de variatie in het verbale cluster? We bespreken in de volgende paragraaf uitsluitend het verbale cluster hulpwerkwoord – voltooid deelwoord omdat de volgordes in dit cluster het meest variabel zijn.

4 De rol van structurele factoren in volgordevariatie in het cluster hulpwerkwoord – voltooid deelwoord

4.1 *Passief versus perfectief verbaal cluster*

Uit onderzoek van De Schutter (1976) blijkt dat in het passief verbaal cluster vaker de 2-1-volgorde voorkomt dan 1-2. We verwachten dus ook voor het HAN met de passieve hulpwerkwoorden *worden* en *zijn* meer de 2-1-volgorde aan te treffen dan bij de actieve werkwoorden *hebben* en *zijn*. De zinnen in (4a) en (4b) zijn voorbeelden uit het HAN-corpus voor respectievelijk perfectief en passief *zijn*:

- (4) a ...was toen die die gijzeling hier in Heerlen *geweest is*. (band 1: Ruud)
 b ...dat was die vrouw die *aangereden is* op de fiets. (band 1: Ruud)

Daarnaast is het voorkomen van een 2-1- of 1-2-volgorde gerelateerd aan het type gezegde. Naamwoordelijke gezegdes vereisen altijd de 2-1-volgorde:

- (5) Ik weet zeker dat hij *dapper is/*is dapper*.

Hoe meer een werkwoordelijke constructie op een naamwoordelijke lijkt, des te waarschijnlijker is het volgens De Schutter (1964:69), De Cubber (1986:66) en Haeseryn (1990), dat er sprake is van analogiewerking. Deze analogiewerking kan volgens de auteurs twee richtingen opgaan in die zin dat in clusters die meer op naamwoordelijke lijken een verhoogd aantal 2-1-volgordes voorkomt terwijl meer 1-2-volgordes voorkomen in clusters die meer op werkwoordelijke gezegdes lijken. De 1-2-volgorde komt volgens deze auteurs frequenter voor in de context van deverbatieve adjectieven, dat wil zeggen adjectieven die van deelwoorden afgeleid zijn. Een adjectief beschrijft een toestand, terwijl het voor een werkwoord kenmerkend is dat het een proces weergeeft. In veel gevallen zijn deze twee betekenissen echter met elkaar verwant. De toestand die door het adjectief beschreven wordt, is ten slotte het resultaat van het door het werkwoord beschreven proces. Een voorbeeld hiervan is (6):

- (6) en dan kun je zelf de restaurants die daarbij *zijn aangesloten*. (band 8, Roel)

Dat de restaurants aangesloten zijn, is het resultaat van het feit dat ze door iemand aangesloten werden. In (6) kan er sprake zijn van allebei – een beschrijving van een toestand en/of van een proces.

Tabel 9 laat het voorkomen van de diverse hulpwerkwoorden die een voltooid deelwoord selecteren in combinatie met de 1-2-volgorde zien. De verdeling van de 1-2- versus 2-1-volgorde over de verschillende typen hulpwerkwoorden is significant ($\chi^2 = 49,37$, $df = 5$, $p=0$).

type finiet werkwoord	1-2-volgorde absoluut	%
<i>zijn</i> (perfectief)	69/120	58
<i>zijn</i> (passief)	8/38	21
<i>hebben</i>	71/230	31
<i>worden</i>	27/127	21
deverbatieve adjectieven	7/41	17
totaal	182/556	33

Tabel 9: Overzicht type hulpwerkwoorden met een voltooid deelwoord als complement en 1-2-volgorde.

Zoals tabel 9 laat zien komt de 1-2-volgorde het meest voor bij perfectief *zijn* en met 58% zelfs meer dan de 2-1-volgorde. In vergelijking met eerder onderzoek (De Schutter 1964:69, De Schutter 1976:238, De Cubber 1986:66) is dit een behoorlijk hoog percentage. In deze drie eerdere onderzoeken komt perfectief *hebben* vaker in de 1-2-volgorde voor dan perfectief *zijn*. In het HAN-corpus heeft *hebben* met 31% het op één na hoogste percentage 1-2-volgordes. Dit resultaat is opmerkelijk omdat in dit corpus de 2-1-volgorde de meest frequente is. Het hoge aantal 1-2-volgordes bij perfectief *zijn* laat zien dat de volgorde sterk afhankelijk is van het type hulpwerkwoord.

De 1-2-volgorde komt minder frequent voor bij de passieve hulpwerkwoorden *zijn* (21%) en *worden* (21%). Deze distributie bevestigt de resultaten van het eerdere onderzoek van De Schutter (1976), die voor de 1-2-volgorde in passieve en actieve zinnen, respectievelijk een percentage van 38 en 51 heeft gevonden. De deverbatieve adjectieven hebben het laagste percentage 1-2-volgorde (17%). Dit is te wijten aan het feit dat het hier ondanks hun onduidelijke status om adjectieven gaat en adjectieven vereisen immers de 2-1-volgorde.

Zoals we in het voorafgaande gezien hebben hangt de variatie in de Heerlense taalgemeenschap in het verbale cluster dus nauw samen met het type hulpwerkwoord en het type verbaal complement. In deze paragraaf bespreken we of nog meer linguïstische factoren al dan niet relevant zijn voor de volgordevariatie, namelijk (a) de vorm van het voltooid deelwoord, (b) de mogelijke doorbreking van het verbale cluster en (c) het al dan niet voorkomen van elementen na de werkwoordelijke eindgroep (De Schutter 1964/76).⁴

4 Volgens Haeseryn (1990) is ook de factor “zinsritme/prosodie” van groot belang maar dit valt buiten het bestek van dit artikel.

4.2 Vorm van het voltooid deelwoord

Het voltooid deelwoord kan met diverse voorvoegsels *ge-*, *be-*, *ver-* en *ont-* voorkomen. Wanneer we de voltooide deelwoorden naar deze typen voorvoegsels onderverdelen, zien we dat er geen significante correlaties ontstaan met een specifieke volgorde in het verbale cluster.

prefixen	2-1-volgorde	1-2-volgorde	totaal
ge-	329 65%	170 35%	499
be-	20 86%	3 14%	23
ver-	23 74%	8 26%	31
ont-	1 100%	0 0%	1
rest	3 75%	1 25%	4
totaal	376 67%	182 33%	558

Niet significant

Tabel 10: Type voorvoegsel van het voltooid deelwoord en volgordevariatie .

4.3 (On)scheidbaarheid voltooid deelwoord

Uit het onderzoek van De Schutter (1964) en De Cubber (1986) kwam naar voren dat de 1-2-volgorde vaak samen gaat met voltooide deelwoorden van scheidbaar samengestelde werkwoorden, terwijl de 2-1-volgorde het meest voorkomt bij niet-scheidbaar samengestelde voltooide deelwoorden voor alle typen hulpwerkwoorden. Tabel 11 geeft het percentage 1-2-volgordes bij scheidbaar samengestelde werkwoorden weer voor de perfectieve hulpwerkwoorden *zijn* en *hebben*. Zoals uit de tabel blijkt, is er geen sprake van een bevorderend effect van scheidbaar samengestelde werkwoorden op de 1-2-volgorde in het HAN:

Perfectieve hulpwerkwoorden	2-1-volgorde	1-2-volgorde	totaal
scheidbaar	33 62%	20 38%	53 100%
niet scheidbaar	177 60%	119 40%	296 100%
totaal	210	139	349

Niet significant

Tabel 11: (on)scheidbaarheid van voltooid deelwoord gecombineerd met het perfectief hulpwerkwoord 'hebben' of 'zijn'.

4.4 Doorbreking van het verbale cluster

In het AN kan het element van een scheidbaar samengesteld deelwoord in de 1-2-volgorde óf onmiddellijk vóór het voltooid deelwoord óf ervan gescheiden optreden. In het HAN zijn het vooral partikels met een resultatieve betekenis die het verbale cluster doorbreken, naast bijwoorden als *samen* en adjectieven als *dood* als in (7):

- (7) a en dan kun je zelf de restaurants die daarbij *zijn aangesloten* (spreker 65, band 8)
 b als je sowieso bekijkt de bevolking hier hoe die nou *is samengesteld* (spreker 63, band 17)
 c ik weet helemaal niet wat er van Yarns *is overgebleven* (spreker 46, band 18)
 d ja dat dat wij die ruit *hadden ingetrapt* (spreker 48, band 1)
 e wat ze er nou *hebben neergezet* (spreker 64, band 3)
 f Helmut Kohl toen die *werd uitgefloten* (spreker 65, band 8)
 g en ik weet niet hoeveel kinderen toen *zijn doodgebleven* (spreker 60, band 10).

Van de 109 scheidbaar samengestelde werkwoorden, zijn er slechts 2 waarin het partikel het verbale cluster niet doorbreekt. De twee voorbeelden zijn:⁵

- (8) a want d'r zijn allerhand factoren die dat dus *tegen hebben gehouen* (spreker 44, band 23)
 b de café's wat ik *mee heb gemaakt* (spreker 1, band 2).

Het is duidelijk dat partikels in het HAN significant clusterdoorbrekers zijn. Meer evidentie dat het HAN een zeer sterke voorkeur voor clusterdoorbrekers heeft, is ook het gegeven dat er geen significante verschillen optreden tussen scheidbare en niet scheidbare werkwoorden, zoals besproken in tabel 11. Ook bij scheidbare werkwoorden blijft het zogenaamde scheidbare element bij voorkeur verbonden aan het voltooid deelwoord.

4.5 Negatie

We hebben het corpus doorzocht naar de positie van negatie direct voor de verbale eindgroep en de distributie van de 1-2- en 2-1-volgorde zoals in:

- (9) ik denk dat kan die kan toch *niet geweest zijn* (spreker 1, band 2).

Helaas telt het corpus in totaal maar dertien tokens met de volgende verdeling die niet significant is:

volgorde	<i>neg</i>	<i>overig</i>	<i>totaal</i>
1-2	1	181	182
2-1	12	364	376
<i>totaal</i>	13	545	558

Niet significant

Tabel 12: Negatie en distributie 1-2- en 2-1-volgorde.

5 Hoewel niet gekwantificeerd verschijnen partikels ook bijna altijd voor de infinitief in het modale/aspectuele cluster in de 1-2-volgorde.

4.6 Tempus

Er is ook geen significant verschil te vinden tussen het gebruik van voltooid verleden en voltooid tegenwoordige tijd en de 1-2- en 2-1-volgorde:

volgorde	Perfectum hebben	plusquamperfectum <i>hebben</i>	rest	totaal
1-2	64 35,2%	8 4,4%	110 60,4%	182
2-1	135 35,9%	18 4,8%	223 59,3%	376
totaal	199 35,7%	26 4,7%		558

Niet significant

Tabel 13: Tijd (hulpwerkwoord hebben) en volgordevariatie.

4.7 PP's en bijwoordelijke bepalingen in extrapositie

De Schutter (1976) heeft als resultaat gevonden dat het voorkomen van elementen na de eindgroep (het perfectieve verbale cluster) een bevorderend effect op de 2-1-volgorde heeft. We hebben onderzocht of dit ook geldt voor PP's en bijwoordelijke bepalingen in extrapositie, zoals in (10):

(10) ja ja .. ja ik wee nie wanneer dat jij *verhuisd bent* vanuit de X.straat (Dick, band 15).

	extrapositie	geen extrapositie	totaal
volgorde 1-2	23 41,8%	159 31,6%	182 32,6%
volgorde 2-1	32 58,2%	344 68,4%	376 67,4%
totaal	55	503	558

Niet significant

Tabel 14: Volgordeverschillen en al dan niet extrapositie van PP's en bijwoordelijke bepalingen.

Tabel 14 laat zien dat de volgorde 2-1 iets toeneemt als er een of meerdere elementen achter het verbale cluster staan maar dit is niet significant.

5 Conclusie

De volgordevariatie in het tweeledige perfectieve en passieve cluster heeft in het HAN geen sociale betekenis, dat wil zeggen dat de volgordevariaties niet sociaal gestratificeerd zijn. We hebben laten zien dat de volgordevariatie sterk bepaald wordt door (a) het type finiete werkwoord en (b) de vorm van het verbaal complement. Passieve en perfectieve hulpwerkwoorden met een voltooid deelwoord als complement hebben bij voorkeur een 2-1-volgorde in plaats van een 1-2-volgorde. Het verbale cluster met een aspectueel en modaal finiet werkwoord met infinitief als complement vertoont een categoriale voorkeur

voor de 1-2-volgorde. Het eerstgenoemde type cluster staat dus veel meer variatie toe dan het tweede. Een tweede bevinding is dat op het niveau van de individuele spreker beide typen verbale clusters een implicatieve relatie tussen de beide volgordes vertonen. In het perfectieve/passieve verbale cluster gebruikt een spreker in de meeste gevallen alleen de 1-2-volgorde indien hij ook een 2-1-volgorde gebruikt. Bovendien is de 2-1-volgorde bijna categoriaal in tegenstelling tot de 1-2-volgorde. In het modale/aspectuele verbale cluster komt daarentegen de 2-1-volgorde helemaal niet categoriaal voor maar alleen indien de spreker ook de 1-2-volgorde tot zijn beschikking heeft. Deze data leveren evidentie dat niet beide structuren, namelijk een 1-2- en 2-1-volgorde voor beide typen verbale clusters in de individuele grammatica's van het HAN vrij toegankelijk zijn. Ten derde blijken er in het perfectieve/passieve verbale cluster structurele factoren te zijn die een 1-2- of 2-1-volgorde bevorderen. Het perfectieve hulpwerkwoord *zijn* heeft een voorkeur voor de 1-2-volgorde en passief *zijn* voor de 2-1-volgorde. Tenslotte zijn partikels in het HAN significant clusterdoorbrekers. Het lijkt erop dat vanuit het perspectief van een SOV-analyse (voor zowel het AN als het HAN) het partikel niet kan achterblijven als het voltooid deelwoord verplaatst maar met het voltooid deelwoord mee moet verplaatsen (Koster 1975). Dit kan omdat òf het partikel een eenheid vormt met het werkwoord (in dit geval het voltooid deelwoord), òf omdat het partikel zelfstandig kan verplaatsen. In dit laatste geval is het onderdeel van een partikelprojectie die het complement van het werkwoord is (zie Van Riemsdijk 1978, Bennis 1992). Al met al zijn alle mogelijkheden die in het HAN voorkomen ook aanwezig in het AN. Echter, dit spreektaalcorpus van 67 sprekers uit één stad biedt een unieke gelegenheid om de variatie in het tweeledige verbale cluster zowel op het niveau van de individuele spreker als op dat van de taalgemeenschap te beschrijven en te analyseren.

● Bibliografie

- Barbiers, S. (2005).** Theoretical restrictions on word order variation in three-verb clusters. In: L. Cornips & K. Corrigan (red.), *Syntax and Variation. Reconciling the Biological with the Social. Current Issues in Linguistic Theory* 265. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 233-264.
- Bennis, H. (1992).** Long head movement: the position of particles in the verbal cluster in Dutch. In: R. Bok-Bennema & R. van Hout (red.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: John Benjamins, 37-47.
- Broekhuis, H. (1993).** Verb projection raising. *Spektator* 22, 28-47.
- Cornips, L. (1994).** *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen*. IFOTT 6. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Cornips, L. (1998).** Habitual *doen* in Heerlen Dutch. In: I. Tiekens-Boon van Ostade, M. van der Wal en A. van Leuvensteijn (red.), *DO in English, Dutch and German. History and present-day variation*, Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek/Nodus Publikationen, 83-101.
- Cornips, L. & C. Poletto (2005).** On standardising syntactic elicitation techniques. Part 1. *Lingua* 115, 939-957.
- Cubber, W. de (1986).** ...wat er den dag te voren is voorgevallen in Lokeren.... Bijdrage tot de studie van de dubbele werkwoordgroep. In: M. Devos. & J. Taeldeman (red.), *Vruch-*

- ten van z'n akker: opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor Prof. V. F. Vanacker, hem aangeboden bij zijn afscheid van de Rijksuniversiteit Gent.* Gent: Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie, Rijksuniversiteit Gent, 63-78.
- Gerritsen, M. (1991).** *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis (AND).* Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam.
- Haeseryn, W. (1990).** *Syntactische normen in het Nederlands: een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep.* Dissertatie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Koster, J. (1975).** Dutch as an SOV language. *Linguistic Analysis* 1, 111-136.
- Pauwels, A. (1953).** *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin.* Leuven: Drukkerij M. & L. Symons.
- Pennings, J. (2004).** *De werkwoordelijke eindgroep van het Heerlens Algemeen Nederlands en het Interferentiefries.* Doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Riemsdijk, H. van (1978).** A case study in syntactic markedness: the binding nature of prepositional phrases. *Studies in Generative Grammar* 4. Dordrecht: Foris, 301-313.
- Schutter, G. de (1964).** De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands. *Studia Germanica Gandensia* VI, 45-84.
- Schutter, G. de (1976).** De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling. *Verslagen en Mededelingen van de Koninkl ke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 2, 165-282.
- Stroop, J. (1970).** Systemen in gesproken werkwoordsgroepen. *Taal & Tongval* 22, 128-147.
- Sutter, G. de, Speelman, D. & D. Geeraerts (2005).** Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde. *Nederlandse Taalkunde* 10, 97-128.
- Westerlaak, J.M. van, J. Kropman & J. Collaris (1975).** *Beroepenklapper.* Nijmegen: Instituut voor toegepaste Sociologie.
- Wurmbrandt, S. (2000).** Verb Clusters: Variation at the Right Periphery. Presentatie op de *Workshop on Syntactic Microvariation.* Meertens Instituut, Amsterdam.
- Zwart, C. J-W. (1993).** *Dutch Syntax: A minimalist approach.* Dissertatie. Rijksuniversiteit Groningen.
- Zwart, C. J-W. (1996).** Verb clusters in Continental West Germanic dialects. In: J. Black & V. Motapanyane (eds.), *Microparametric Syntax and Dialect Variation.* Amsterdam: John Benjamins, 229-258.

● **Bijlage**

Deze bijlage geeft een gedetailleerd overzicht van variatie in het perfectieve/passieve verbale cluster op individueel niveau. De eerste twee groepen bevatten individuele sprekers die een volgorde categorisch gebruiken en dus maar één volgorde realiseren: òf 1-2 (slechts één spreker, zie figuur 1a) òf 2-1 (zie figuur 1b). De laatste drie groepen bestaan uit sprekers die beide volgordes realiseren (zie figuur 1c, 1d en 1e) De sprekers uit de laatste groep gebruiken evenveel 1-2 als 2-1 (figuur 1e):

Figuur 1a: Spreker(s) die uitsluitend 1-2-volgorde realiseren

<i>pseudoniem</i>	<i>volgorde</i>		<i>totaal (N=1)</i>
	2-1	1-2	
Stef	0	7	7

Figuur 1b: Spreker(s) die uitsluitend 2-1-volgorde realiseren

<i>pseudoniem</i>	2-1	1-2	<i>totaal (N=15)</i>
dhr Ven	1	0	1
Gijs	1	0	1
dhr Zink	2	0	2
dhr Quint	2	0	2
Ralph	2	0	2
dhr Ruitenr	3	0	3
Bert	3	0	3
Jos	1	0	1
dhr Roos	2	0	2
dhr Pelk	4	0	4
Karel	5	0	5
Jan	6	0	6
dhr Balk	6	0	6
Anton	9	0	9
Ray	3	0	3

Figuur 1c: Spreker(s) die vaker 1-2 dan 2-1 realiseren

<i>pseudoniem</i>	2-1	1-2	<i>totaal (N=11)</i>
dhr Arends	2	7	9
Rob	1	4	5
dhr Huls	1	2	3
dhr Huif	6	8	14
Martijn	1	10	11
dhr Mije	3	4	7
Berend	2	4	6
Henk	1	2	3
Frits	2	10	12
dhr Verbaan	1	3	4
dhr Sole	2	4	6

Figuur 1d: *Spreker(s) die vaker 2-1 dan 1-2 realiseren, (N=36)*

<i>pseudoniem</i>	2-1	1-2	<i>totaal</i>
dhr Bender	3	2	5
Wybe	3	1	4
Michiel	7	1	8
Tom	2	1	3
dhr Bel	9	1	10
dhr Bast	13	6	19
dhr Duif	4	3	7
Dik	7	4	11
dhr Koren	15	8	23
Jelle	5	3	8
Arne	7	2	9
Nico	10	9	19
Peter	9	5	14
Jeroen	9	6	15
dhr Retten	8	1	9
dhr Menen	6	3	9
Joop	9	2	11
Frank	3	2	5
Andre	5	1	6
Paul	6	1	7
Rene	3	1	4
dhr Ris	3	1	4
Aaf	6	1	7
dhr Berk	6	1	7
dhr Bon	15	2	17
dhr Gies	11	2	13
Nelis	6	3	9
dhr Zwart	3	1	4
dhr Wild	5	4	9
Ruud	7	2	9
dhr Vetten	8	2	10
Eelco	9	1	10
Leo	15	5	20
dhr Jansen	9	6	15
Roel	8	5	13
Mart	8	3	11

Figuur 1e: *Spreker(s) die 1-2 en 2-1 even vaak realiseren*

<i>pseudoniem</i>	2-1	1-2	<i>totaal (N=2)</i>
Cor	3	3	6
Geert	4	4	8

Boekbesprekingen

Pieter A.M. Seuren & Gerard Kempen (red.). *Verb Constructions in German and Dutch.* Current Issues in Linguistic Theory 242. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2003. ISBN 90 272 4754 4. EUR 125,00.

Hoewel de titel breder klinkt, gaat dit boek eigenlijk over de werkwoordelijke eindgroep in het Duits en het Nederlands. Het omvat naast een korte inleiding door Pieter Seuren en Gerard Kempen acht artikelen waarin eigenschappen van verbale clusters centraal staan. Een betere titel was vermoedelijk *Verbal Clusters in Dutch and German* geweest (het begrip *cluster* komt in de titel voor van vijf van de acht bijdragen en speelt in bijna alle een belangrijke rol), maar mogelijk menen de redacteurs dat dit begrip al te zeer theoretisch geladen is, terwijl hen nu juist een breed overzicht voor ogen staat waarin taalkundigen met uiteenlopende theoretische opvattingen hun licht laten schijnen over deze constructie. Een bijna iconisch voorbeeld is de constructie in (1), waar [Piet het huis schilderen] lijdend voorwerp is van [ziet], maar waarin tegelijkertijd [ziet schilderen] zich lijkt te gedragen als één werkwoordelijk complex (het zgn. werkwoordscluster):

- (1) (ik denk) dat Anne Piet het huis ziet schilderen.

In het eerste hoofdstuk presenteert Gosse Bouma een analyse van 'Verb clusters and the scope of adjuncts in Dutch'. In (2) wordt bijvoorbeeld de bijzin in (1) ontkend, en heeft *niet* dus de hele bijzin in zijn bereik. Het adverbium *niet*

staat voor het cluster en rechts van een argument dat hoort bij *schilderen*:

- (2) (ik denk) dat Anne Piet het huis *niet* ziet schilderen.

Bouma probeert deze en verwante verschijnselen te begrijpen in een kader (namelijk Head-driven Phrase Structure Grammar, ofwel HPSG) dat, anders dan de meeste generatieve analyses, geen gebruik maakt van een mechanisme waarin de bijzin in (1) onderliggend bestaat uit twee zinnen en het cluster wordt afgeleid. In een HPSG-visie moet het cluster juist van het begin af aan de enige structuur zijn (ofwel: het cluster is basisgegeneerd).

In hoofdstuk 2 bespreekt Arnold Evers het gedrag van 'cluster creepers'. Evers betoogt dat het gedrag van partikels die op verschillende plaatsen in het cluster kunnen stranden (...had kunnen zien *weg* vliegen, ... had kunnen *weg* zien vliegen, ... had *weg* kunnen zien vliegen, ... *weg* had kunnen zien vliegen) nog het beste te begrijpen is vanuit een (generatieve) analyse in de geest van zijn in 1975 gepubliceerde dissertatie. Wellicht ten overvloede: in deze analyse wordt het cluster nu juist *niet* basisgegeneerd.

Hubert Haider geeft vervolgens in hoofdstuk 3 een gedetailleerd overzicht van verschillen tussen het Nederlandse en het Duitse cluster. In zijn (generatieve) analyse van de verschillen en overeenkomsten in deze clusters komt tot uitdrukking dat zij een antwoord zijn van de grammatica op parseerproblemen die ontstaan als zinnen worden ingebed in OV-talen. Het cluster kan in Haiders visie ontstaan door

‘verplaatsingen’, maar het kan ook basisgegeneerd worden. Op dit punt wijkt hij dus af van Evers (maar ook van Bouma).

Ronald Kaplan en Annie Zaenen presenteren in hoofdstuk 4 een analyse van het cluster in termen van Lexical Functional Grammar (LFG). Zij richten zich op de centrale verschijnselen van Nederlandse clusters; voor het Duits volgt een ‘prolegomena’ van ruim twee bladzijden. Het artikel is descriptief van aard; de auteurs merken dan ook op dat hun benadering reflecteert dat de clusters in hoge mate idiosyncratisch zijn: “we do not see broad, universal generalizations here” (p.148-149). Ook hier wordt het cluster overigens basisgegeneerd.

Het artikel van Andreas Kathol in hoofdstuk 5, ‘Subjects in unexpected places and the notion of “predicate”’, valt enigszins uit de toon en behandelt een probleem dat op z’n best indirect verbonden is met verbale clusters. Niettemin betreft het een interessant probleem – niet alleen in het kader van HPSG, waarbinnen Kathol een oplossing probeert te formuleren. Het gaat om zinnen als (3) (Kathol richt zich geheel en al op het Duits waar in het equivalent van (3) een tegenhanger van *er* ontbreekt). Hier is het hoofdwerkwoord samen met het subject vooropgeplaatst en congrueert het subject met het buiten deze constituent staande finiete werkwoord.

- (3) [Buitenstaanders gewonnen] hebben er hier nog nooit

In een volgend hoofdstuk presenteren Gerard Kempen en Karin Harbusch het perspectief op verbale clusters dat hun zogenaamde ‘Performance Grammar’ biedt. Dit model maakt onderscheid tussen een (lineair ongeordende) hiërarchische structuur en een component die verantwoordelijk is voor linearisering. In de hiërarchische structuur komt bijvoorbeeld bij een zin als (1) tot uitdrukking dat in de bijzin twee proposities kunnen worden onderscheiden. De andere component verandert niets in deze hi-

erarchie, maar beregelt uitsluitend een linearisering. Dit levert op dat het verschil tussen het Duits en het Nederlands (beide talen worden behandeld) voornamelijk door lexicale factoren wordt veroorzaakt.

Het zevende hoofdstuk is van de hand van Owen Rambow. Hij zet uiteen dat in het door hem gebruikte, elegante formalisme van Tree Adjoining Grammar (ofwel TAG) het genereren van verbale clusters onmogelijk is. De bijzin in (1) blijft dus bestaan uit twee zinnen, zij het dat onderdelen van het meest ingebedde deel terecht komen in het hogere deel. Ook voor deze manoeuvre is een aanpassing van TAG vereist. Maar deze aanpassing is niet strijdig met het wezenlijke kenmerk van TAG dat er in de syntactische derivatie geen gebruik wordt gemaakt van taalspecifieke clausules (alle taalvariatie zit in de lexicale derivatie die de basale structuren (bomen) oplevert; overigens bespreekt Rambow alleen Duitse feiten).

In het achtste en laatste hoofdstuk komt de visie van Pieter Seuren aan de orde. In zijn *Semantic Syntax* wordt in een bijzin als (1) een semantische analyse (‘semantic analysis’) gerelateerd aan een oppervlaktestructuur (‘surface structure’). De twee verschillende proposities van bijzin (1) komen tot uitdrukking in de semantische analyse, het verbale cluster in de daaraan transformationeel gerelateerde oppervlaktestructuur. Het verschil tussen het Duits en het Nederlands wordt zichtbaar in de vorming van de clusters, waar het Nederlands doorgaans rechtsvertakkend is en het Duits linksvertakkend.

De overheersende gedachte na de lectuur van dit boek is dat het geschreven is ná Babel. Binnen zes verschillende, in meer of mindere mate gevestigde frameworks worden verbale clusters geanalyseerd op uiteenlopende manieren. Op een paar uitzonderingen na wordt niet verwezen naar een benadering uit een ander hoofdstuk. Er wordt niet getracht aan te geven hoe een bepaalde benadering overeenkomt of verschilt met een andere. Sterker, ook de auteurs die uit een zelfde ‘school’ komen (Bouma

en Kathol, Evers en Haider) lijken elkaars bijdrage niet te kennen, terwijl in het geval van de twee laatstgenoemden ten dele dezelfde feiten worden besproken en men tot verschillende analyses komt. Ook de redacteurs geven in hun inleiding geen enkele steun. Hun minimale bijdrage blijkt ook uit het feit dat de artikelen gewoon alfabetisch op auteur zijn gerangschikt.

Nu zou het natuurlijk zo kunnen zijn dat de artikelen in isolatie zeer toegankelijk zijn en nadrukkelijk ook geschreven voor een taalkundige van een andere school, of voor studenten in de taalwetenschap. Maar ik vrees dat ook dat niet het geval is. Bij Kathol wordt bijvoorbeeld pas in paragraaf 5 duidelijk wat voor probleem hij eigenlijk centraal stelt (en dat blijkt dan ook nog, zoals boven al vermeld, alleen indirect te relateren aan het thema van het boek). Het artikel van Kaplan en Zaenen lijkt me uitsluitend voor hun interne markt bedoeld. Zelf lijken mij de bijdragen van Bouma, Evers en Rambow het toegankelijkst, maar ik kan me voorstellen dat dat voor een lezer met een andere achtergrond anders ligt. Wat mij betreft zijn deze artikelen samen met dat van Haider ook verder het nuttigst, maar alweer, dat kan een kwestie zijn van achtergrond.

Waren de artikelen wél toegankelijker geweest dan is het overigens zeer de vraag of de lezer zelf meer dan tamelijk oppervlakkige overeenkomsten en verschillen had kunnen vinden. Zo kan geconstateerd worden dat sommigen clusters afleiden van abstracte onderliggende multicausale structuren – Evers en Seuren, bijvoorbeeld. Maar de verschillen zijn verder zo groot dat deze overeenkomst vrijwel in het niets valt. Het omgekeerde komt ook voor. Zo kunnen bijvoorbeeld Kempen en Harbusch zelf constateren dat zij anders dan in andere frameworks de lineariteit niet van invloed laten zijn op de hiërarchie, maar de overeenkomst met sommige generatieve varianten is feitelijk groter dan ze denken.

Is de problematiek van verbale clusters empirisch en theoretisch al zeer gecompliceerd, een zinnige vergelijking tussen de verschillende benaderingen vergt een overzicht dat (ver) uitstijgt

boven de verbale clusters zelf. Het vereist meer dan oppervlakkige kennis van die andere benaderingen. Vooral ook omdat zij natuurlijk niet in eerste instantie zijn bedacht om het probleem van verbale clusters op te lossen. Wat door het ene kader als oplossing wordt gezien voor deze verschijnselen, is in het andere kader volstrekt ontoelaatbaar omdat dan elders (buiten het terrein van verbale clusters) grote winst wordt prijs gegeven.

Zonder nu meteen te eisen dat de redacteurs al de benodigde stappen zetten, is een sturende en helpende hand hier toch wel een vereiste. Als men meent dat zo'n onderneming eigenlijk niet goed mogelijk is (wat ik me kan voorstellen), doemt de vraag op waarom dit boek er eigenlijk is. De redacteurs geven twee redenen. Ten eerste zouden verbale clusters 'underexposed' zijn in de literatuur (p.1). Ten tweede zou dit boek de communicatie tussen verschillende scholen stimuleren. Over beide punten valt te twisten. Maar als het heimelijke doel was om de verstrooiing der taalkundigen in beeld te brengen, dan zijn de redacteurs uitstekend geslaagd in hun missie.

Fred Weerman

UVA, Nederlandse Taalkunde
fred.weerman@hum.uva.nl

A. van Heerikhuizen, M. van Montfrans, B. Naarden, J.H. Reestman (red.). *Het Babylonische Europa. Opstellen over veeltaligheid.* Amsterdam: Amsterdam University Press/Salomé, 2004. 332 blz. ISBN 90 5356 661 9. € 22,50.

Hoe zal het met ons verenigd Europa gaan in de komende eeuw? Blijven we Nederlanders of worden we Europeanen? Spreken onze kindskinderen straks Engels (zo)als hun moedertaal? Zal het Nederlands op de duur overleven, ... en de Nederlandse taalkunde? Of zullen de kleine nationale talen verdwijnen, met de minderheidstalen en de dialecten? Voorlopig is Europa nog een lappendeken van talen en taaltjes. De

communicatie, het overleg, de wetgeving verlopen moeizaam en kosten tijd en geld. Voor de taalkundige echter is het Babylonische Europa een dorado; en als taalgebruiker wordt iedereen met talen, taalontwikkeling en meertaligheid geconfronteerd. We zijn dan ook allen belangstellend en belanghebbend. Een goed boek over de huidige taaltoestand en de onzekere toekomst komt zeer van pas.

De recente uitbreiding van de Europese Unie is voor de studierichting Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam, die twintig jaar bestaat, reden geweest aandacht te besteden aan de Europese talenrijkdom. In een welverzorgde bundel hebben eenentwintig bij de opleiding betrokken auteurs een bijdrage geleverd aan de beschrijving van de linguïstische veelvormigheid, aan aspecten van meertaligheid, aan de persoonlijke en maatschappelijke, culturele en bestuurlijke problematiek die de taalverschillen veroorzaken. Het is een interessant, goed leesbaar en afwisselend boek geworden. De talenkwestie is ingewikkeld en heeft vele aspecten. Er is niet gestreefd naar een systematische en uitputtende behandeling. De auteurs stellen vanuit hun eigen specialismen uiteenlopende onderwerpen aan de orde. Er zijn bibliografieën per bijdrage, maar geen register. De bundel maakt een wat willekeurige en weinig gestructureerde indruk; de compositie van het boek is zwak. Alles bijeen echter wordt de lezer een aardig en afwisselend beeld van de problematiek geboden, met nieuwe en verrassende details.

Alle essays handelen over taal, taalontwikkeling en meertaligheid en over de daarmee verbonden problematiek voor individuen, voor de afzonderlijke landen en voor de zich ontwikkelende Europese eenheid. Er zijn maar enkele zuiver linguïstische studies. In de meeste artikelen overheersen culturele en literaire, juridische en politieke aspecten. Dat maakt de bundel geschikt voor een groot publiek van geïnteresseerden. De redacteurs hebben een driedeling aangebracht. De eerste vijf artikelen zijn van historisch-taalkundige aard. Dan volgen elf bijdragen waarin

politieke en economische, juridische en literaire factoren centraal staan. De laatste vijf opstellen handelen over meertaligheid en het vraagstuk van een gemeenschappelijke taal voor Europa.

(1) Het boek begint met een erudiet niemendalletje over *Tu quoque, Brute* dan wel *Et tu, Brute*, welke woorden Caesar mogelijk in het Grieks heeft gezegd (Albert Rijksbaron).

(2) Dan met een grote sprong naar de rond 1700 levende Amsterdamse magistraat Nicolaas Witsen, wiens taalvergelijkend onderzoek in *Noord en Oost Tartarye* (1705) van belang was voor de ontwikkeling der historische taalkunde. Om Witsens werk te waarderen geeft Bruno Naarden een overzicht van het taalkundige debat hier te lande in de 16de en 17de eeuw, toen er belangstelling ontstond voor de diversiteit aan talen en voor hun herkomst.

(3) Over de vergelijkende taalwetenschap van de 19de eeuw handelt de informatieve bijdrage van Joep Leerssen. In opkomst was in die tijd de studie van het Sanskriet, ten koste van het Hebreeuws, en men ontdekte en bestudeerde de samenhang van de Indo-Europese talen. De meeste aandacht krijgen in dit artikel de gebroeders Grimm, vooral Jacob, die zich op de studie van het Germaans, waaronder het Gotisch, toelagde, en de Deen Rask, die de Scandinavische talen systematisch met het Latijn en Grieks vergeleek. Hoewel de taalkundige discussie chauvinistische kanten had, groeide het inzicht en kwam de taalkunde met stambomen en klankwetten tot een zekere mate van exactheid.

(4) In de bijdrage van Alpita de Jong maken we kennis met de taalkundige ideeën van een tijdgenoot van Rask en Grimm, de Fries Halbertsma, dominee en geleerde. Hoewel de sterk verschillende Friese tongvallen voor problemen zorgden, beschouwde Halbertsma de diversiteit als wezenlijk voor taal en taalgebruik. Een gemeenschappelijke bron van alle Germaanse talen kon hij niet accepteren, en hij verwierp het christelijke dogma van één paradijselijke taal.

(5) De linguïstische afdeling wordt besloten met

een beknopt ‘talenpanorama van de Europese Unie’ (Fermín Sierra Martínez), een schematische ordening van de circa vijftig landstalen en minderheidstalen met een verkenning van de problematiek.

De tweede afdeling van de bundel bevat sterk uiteenlopende artikelen. Het eerste cluster handelt over bijzondere taalsituaties in Europa:

(6) de oorsprong van de Hongaarse taal (László Marác): Fins-Oegrisch of Turks? De voorlopige overwinning van de ‘Finnen’ zou een politieke kwestie zijn en ‘kan nauwelijks een wetenschappelijke verdienste genoemd worden’. Onduidelijk in deze bijdrage blijft, wat de argumenten zijn voor een Turkse connectie.

(7) de taalkwestie in Galicië (Fernando Venâncio), de positie van de op het Portugees gelijkende streektaal ten opzichte van het Spaans. Het artikel geeft een goed overzicht van de taaltoestand en taalgeschiedenis van het Galicisch.

(8) het onderwijs in de Romani-taal als voorwaarde voor maatschappelijke integratie van de Roma (Dorin Perie). Geschetst wordt de problematische situatie van de 2,5 miljoen (half-)nomadische Roma in Roemenië, ruim 10% van de bevolking. Het gaat om meer dan een lokaal probleem: in Europa leven acht tot tien miljoen zigeuners. Als middel tot integratie wordt onderwijs in eigen taal en cultuur bepleit.

(9) de Zwitserse Confederatie (W.H. Roobol), waarin de rijkdom aan talen als een positieve factor wordt gepropageerd en ervaren. De oorspronkelijke Duitstalige kantons (nu ruim 70% moedertaalsprekers) zijn uitgebreid met Franse gebieden (ruim 20%), en omvatten Italiaanse (6,5%) en Reto-Romaanse enclaves (0,6%). Overheersend is steeds de wens geweest om één natie te vormen, waarbij echter de soevereiniteit van de kantons werd gehandhaafd. Daardoor heeft de taalkundige diversiteit nooit tot grote problemen geleid.

Dan volgt een cluster van artikelen waarin economische en juridische aspecten centraal staan.

(10) Annette Schrauwen bespreekt een aantal gebieden waarop de belangen van de markt en de diversiteit aan talen met elkaar botsen. Alle maatregelen tot bescherming van minderheidstalen wegen niet op tegen de feitelijke homogenisering via het handelsverkeer. Steunmaatregelen kunnen niet verhinderen dat de positie van kleine taal- en afzetgebieden door de grote talen, met name het Engels, wordt aangetast.

(11) Specialistisch is de juridische bijdrage van P.J.G. Kapteyn, die een bizarre consequentie beschrijft van het recht van Europese burgers op hun eigen taal: de rechtszaak aangespannen door de in Duitsland wonende Christos Konstantinidis (Χρήστος Κωνσταντινίδης), die geen genoeg nam met de spelling van zijn naam als *Hrístos Kónstantinidés*, omdat die geen recht zou doen aan de uitspraak. Bij het proces centraal stond de vraag of de spellingpraktijk van de Duitse autoriteiten een discriminatie op grond van nationaliteit vormde.

(12) Hoe ver moet de bescherming gaan van nationale autochtone minderheidstalen (voor Nederland het Fries, Nedersaksisch, Limburgs, Jiddisch en Roma-talen) in bestuurszaken en rechtsverkeer? Jan Herman Reestman analyseert de positie van minderheidstalen in het publieke domein.

Een literaire achtergrond hebben de dan volgende vier artikelen met uiteenlopende inhoud:

(13) Klaus F. Gille beschrijft Goethes opvattingen over taaldiversiteit. In Duitsland stonden en staan er tegenover de uniforme schrijftaal verschillende streektalen. De groeiende eenheid van de Duitse taal is voor de vorming van één natie van belang. Goethe wenst geen keuze doch acht kennis van de totale Duitse taalschat ideaal. De diversiteit is voor hem een middel tot creativiteit, en ook buitenlandse talen acht hij verrijkend.

(14) In een opstel over Ionesco’s taal betoogt Sabine van Wesemael dat een taal op zichzelf al mogelijkheden tot verwarring in zich heeft. Een natuurlijke taal is niet eenduidig en bovendien is taal behalve communicatie ook expressie en ge-

drag. Hoe waar dit ook zij, deze beschouwing lijkt me buiten het kader van de bundel te vallen.

(15) Barbara Link geeft een goede indruk van de taalproblematiek van Noordafrikaanse immigranten in Frankrijk, die met en tussen twee culturen leven. Ze baseert zich voor haar beschouwingen op romans van Azouz Begag en Paul Smail.

(16) Manet van Montfrans ten slotte illustreert met materiaal uit romans de spanning tussen het in de publieke sfeer verplichte standaard-Frans en de dialecten. Het verbod 'patois' te spreken heeft de wereld voor dialectsprekers vergroot, maar hun leven vaak zeer bemoeilijkt.

De laatste vijf opstellen gaan in op meertaligheid en op een gemeenschappelijke Europese taal.

(17) Annemarie van Heerikhuizen beschrijft hoe J.A. Novicow (1849-1912), net als Abram de Swaan nu, het aanleren van een tweede taal bepleitte naast de moedertaal. Ligt vandaag de dag het Engels voor de hand, om allerlei redenen koos Novicow voor het Frans.

(18) Elisabeth van der Linden beschrijft in een interessant linguïstisch betoog de verschillende soorten tweetaligheid, de perfecte beheersing van tweetalig opgevoede kinderen (simultane tweetaligheid) tegenover gradaties van succesieve tweetaligheid.

(19) Hoewel er in de Europese Unie geen plannen zijn om de meertaligheid in te perken, is er volgens Yvo Volman wel degelijk een sluipende integratie en groeiende eenheid. Juist doordat de vele verplichte versies van bestuurlijke en juridische teksten onvermijdelijk semantische verschillen vertonen, ontstaat er een Europese interpretatie. Communautaire, op de gemeenschap betrekking hebbende, begrippen krijgen een overkoepelende betekenis. Er vormt zich een autonoom en eenvormig begrippenkader, waaraan de nationale uitleg ondergeschikt is.

(20) Kathalijne Buitenweg en Sylvester Hoogmoed bepleiten m.i. overtuigend het gebruik van het Engels als voertaal in het Europees parlement. Het leger aan tolken, de enorme kosten,

de ruimtelijke beperking, de vertraging door vertaling, vaak in fasen (als van Sloveens via Engels naar Estlands) dwingen tot verandering. Er zijn allerlei argumenten die pleiten voor het Engels boven welke andere taal ook. Dit artikel, dat heel goed als afsluiting had kunnen dienen, wordt nog gevolgd door een bijdrage van

(21) Michael Wintle, die talen terecht ziet als onderdeel van culturele tegenstellingen. Zakelijke onderhandelingen lopen vaak stuk op culturele factoren. Hoewel de linguïstische en culturele diversiteit vruchtbaar en voordelig kan zijn, levert die de ondernemer in het algemeen problemen op. Wintle pleit voor veeltaligheid die tot meer tolerantie en begrip kan leiden.

Zoals men ziet, een afwisselende bundel is dit zeker. Alles bijeen wordt de problematiek van het Babylonische Europa goed beschreven, met vele historische en actuele details. Het boek vergroot het inzicht in het interessante fenomeen dat zich voor onze ogen voltrekt, de economische en politieke, culturele en linguïstische eenwording van een versnipperd werelddeel.

A.M. Duinhoven

am@duinhoven.nl

Nicoline van der Sijs (red.). *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands.* Den Haag: Sdu, 2005. 196 blz. ISBN 90 12 10739 3. EUR 25.

Voor een bundel die bijna uitsluitend over etnolecten van het Nederlands gaat is de ondertitel niet helemaal gelukkig gekozen: 'variëteiten van het Nederlands' suggereert dat ook een paar dialecten van het Nederlands behandeld zullen worden, maar dat is niet het geval. In dat opzicht doet de licht modieuze titel 'Wereldnederlands' het beter, omdat die suggereert dat het boek gaat over het Nederlands in Amerika, Afrika en Azië. En Curaçaos-Nederlands, Indisch-Nederlands, Surinaams-Nederlands en Afrikaans, die in een soort reclamelijstje op de voorzijde vermeld wor-

den, vallen zeker onder dat begrip. Maar dat lijstje noemt ook Jiddisch-Nederlands, Arabisch- [beter: Marokkaans-] Nederlands en Turks-Nederlands, en dat vraagt enige soepelheid bij het gebruik van de term ‘Wereldnederlands’. Als we die soepelheid betrachten, hoeft alleen nog maar de ondertitel bijgesteld te worden, want die had beter kunnen luiden: ‘Oude en nieuwe **contact**-variëteiten van het Nederlands’. Onder ‘oud’ vallen dan Curaçaos-, Indisch-, Surinaams- en Jiddisch-Nederlands als ook het Afrikaans; ‘nieuw’ zijn Marokkaans- en Turks-Nederlands.

Het gaat hier dus bijna uitsluitend om etnolecten van het Nederlands, met als enige uitzondering het Afrikaans, een semicreeoolse dochtertaal van het Nederlands. Andere dochtertalen van het Nederlands hebben geen hoofdstuk in dit boek gekregen. Geen hoofdstuk over het Petjoh of het Javindo dus, noch een hoofdstuk over een van de Nederlandse creooltalen: het Negerhollands van de Maagdeneilanden, of het Skepi Dutch van West-Guyana of het Berbice Dutch van Oost-Guyana.

Daar staat tegenover dat Jan de Vries in zijn hoofdstuk over het Indisch-Nederlands een uitgebreide paragraaf over het Petjoh heeft opgenomen, terwijl Van der Sijs in haar afsluitende hoofdstuk enige aandacht aan het Berbice Dutch en vooral aan het Negerhollands besteedt. Het is in dit verband ironisch bij De Vries te lezen dat het Petjoh ‘met recht als een mengtaal [van Maleis en Nederlands] beschouwd [kan] worden, en niet als een variëteit van het Nederlands of het Indisch-Nederlands’. Gelukkig is dit geen reden geweest om de desbetreffende paragraaf dan maar te schrappen.

Wereldnederlands is voor het grote publiek geschreven maar bevat natuurlijk ook van alles dat de taalkundige zal interesseren. De hoofdstukken zijn zo veel mogelijk volgens een vaste opzet geschreven: (a) de cultuurhistorische achtergrond van de beschreven variëteit, (b) fonetisch-fonologische afwijkingen t.o.v. het Standaardnederlands, (c) morfologische, syntactische en lexicale

bijzonderheden, (d) status van de variëteit, eventuele literatuur in die variëteit, (e) een blik op de toekomst van de variëteit en haar eventuele invloed op het Standaardnederlands.

De hoofdstukken zijn alfabetisch geordend op de naam van de variëteit, waardoor het buitenbeentje Afrikaans als eerste komt, terwijl de jongste variëteiten, die in één hoofdstuk als ‘Turks- en Marokkaans-Nederlands’ behandeld worden, op grond van de <t> aan het einde van de reeks komen. Binnen dat hoofdstuk echter gaat per onderwerp het Marokkaans-Nederlands vooraf aan het Turks-Nederlands. Dit hoofdstuk had van mij dus best Marokkaans- en Turks-Nederlands mogen heten. Daarmee zou weliswaar de alfabetische ordening doorbroken zijn, maar dat had de weg geopend om het Jodenhoeks (d.w.z. het Jiddisch-Nederlands) op een andere plaats te zetten: ofwel direct na het Afrikaans ofwel na de drie koloniale variëteiten (die tegenwoordig ook in Nederland worden gesproken) en vóór Turks- en Marokkaans-Nederlands. In het laatste geval zou er een driedeling ontstaan zijn met het Afrikaans, de drie van oorsprong koloniale etnolecten en drie in Nederland ontstane etnolecten. Maar ook bij zo’n indeling blijft het Jiddisch-Nederlands een geheel eigen plaats innemen binnen deze groep variëteiten. Het gaat hier nu eenmaal om het product van een dialectswitch binnen het continuum van de Continentaal-Westgermaanse talen, waardoor bijvoorbeeld de generalisatie van het lidwoord *de*, die voor het Afrikaans en de andere etnolecten geconstateerd kan worden, zich niet lijkt te hebben voorgedaan.

Na deze discussie over de wijze van indelen is het tijd om kort de inhoud van dit boek weer te geven. Het boek opent – na een inleiding door Nicoline van der Sijs – met een hoofdstuk over het Afrikaans door Fritz Ponelis. Hierna volgen hoofdstukken over het Curaçaos-Nederlands van Sidney Joubert, het Indisch-Nederlands (en Petjoh) van Jan de Vries en het Jodenhoeks van Justus van de Kamp. Het daarop volgende hoofdstuk over het Surinaams-Nederlands is eigenlijk een dubbel hoofdstuk: een hoofdstuk

over het Surinaams-Nederlands in Suriname van de hand van Jan van Donselaar en een over het Surinaams-Nederlands in Nederland door Leonie Cornips. Hierna volgt een hoofdstuk over het Turks- en Marokkaans-Nederlands onder redactie van Margreet Dorleijn en Jacomine Nortier, waaraan behalve deze twee ook als auteur hebben meegedaan: Abderrahman El-Aissati, Louis Boumans en Leonie Cornips. 'Bij wijze van besluit' volgt dan nog een uitgebreid nawoord van de hand van de redacteur van deze bundel, waarin wordt gewezen op bepaalde overeenkomsten tussen de etnische variëteiten, het Afrikaans en het Negerhollands als ook op overeenkomsten tussen etnische en 'autochtone' variëteiten van het Nederlands. Net als de meeste hoofdstukken sluit dit nawoord af met een korte beschouwing over de toekomst van de etnische variëteiten van het Nederlands.

Ik beperk me nu in deze bespreking tot een aantal zaken die mij zijn opgevallen. Om te beginnen mag Ponelis geprezen worden voor zijn beslissing om ook iets te laten zien van de variatie in het Afrikaans. Hij geeft tekstjes in het Standaardafrikaans, in met Engels doorspekte spreektaal, in Khoekhoe-Afrikaans en in Kaaps Afrikaans (allemaal aan de hand van gepubliceerde teksten). Na een korte uitwijding over de dialecten van het Afrikaans, geeft hij kort iets aan over de eigenschappen van het Bantoe-Afrikaanse pidgin Flaaitaal, maar een tekstje of wat zinnestjes in Flaaitaal geeft hij niet.

In de artikelen over de drie (ex-)koloniale variëteiten vallen bepaalde structurele overeenkomsten op, zoals de zwakke status van het neutrum of het wegvallen van 'kleine woordjes' zoals *het* en *er*. Verder zie je aan de hoofdstukken van Joubert (Curaçaos-Ndl.) en Van Donselaar (Surinaams-Ndl.) dat we hier te maken hebben met mannen met lexicografische ervaring.¹ Het hoofdstuk van Cornips gaat voorzichtig gezegd niet over Surinaams-Nederlands in Nederlands

maar over met Surinaamse woorden doorspekte jongerentaal bij een stel Surinaamse jongeren in Rotterdam. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of deze jongerentaal, waarin ook wat syntactische eigenaardigheden zitten, kenmerkend is voor Surinaams-Nederlands in Nederland.

Bij het artikel van Justus van de Kamp, dat rijk geïllustreerd is met voorbeelden uit de letterkunde, viel mij op dat Van de Kamp nergens zegt dat in het Jodenhoeks de Jiddische complementeerder *az* blijkbaar bewaard was, hoewel hij twee citaten geeft waarin *as* 'dat' optreedt: één keer in een Jiddisch-Nederlands codewisselingsgedrocht in een citaat met Nederlands als matrixtaal ('Ich hab's wol gewos as-ie zou schrijve, ...' p. 85) en één keer in zuiver Nederlandse context in combinatie met vraagwoorden (*hoe as* 'hoe of/dat', *waar as* 'waar of/dat') en als consecutiefmarkeerder ('dat'), naast *as* 'als' (p. 90-91).

Het hoofdstuk over Turks- en Marokkaans-Nederlands heeft als bijzonder kenmerk dat speciaal hiervoor een vergelijkend onderzoek is gedaan: drie eerste-generatievrouwen met Berber resp. Marokkaans-Arabisch resp. Turks als moedertaal zijn 'onderzocht' evenals hun tweede-generatiedochters. De Marokkaanse vrouwen bleken onderling fonetisch niet echt te verschillen, wat waarschijnlijk aan het Berbers substraat in het Marokkaans-Arabisch ligt. Verder wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan trends die erop lijken te wijzen dat het Marokkaans-Nederlands de norm gaat worden voor een nieuw soort Alloctonen-Nederlands.

In het afsluitende hoofdstuk zet Nicoline van der Sijs het een en ander op een rijtje, o.a. door de Nederlandse etnolecten te vergelijken met het Afrikaans en het Negerhollands aan de hand van een lijstje kenmerken waarin creolentalen – meer in het bijzonder het Negerhollands – zich van het Nederlands onderscheidt/onderscheiden. De desbetreffende elf kenmerken komen uit een bekend artikel van Tom Markey uit

¹ Joubert heeft een Papiaments-Ndl. Ndl.-Papiaments woordenboek samengesteld en Van Donselaar een woordenboek van het Surinaams-Nederlands.

1982 ('Afrikaans: creole or non-creole?').

Hoewel een aantal van die kenmerken heel bruikbaar zijn voor een vergelijking, moet ik er wel op wijzen dat Markeys vergelijkingscriteria nogal eenzijdig bij elkaar zijn geraapt. Om te beginnen somt hij een aantal kenmerken op die typisch zijn voor Caribische creooltalen. Bovendien heeft hij de kenmerken zo gekozen dat het Negerhollands er voor de volle honderd procent aan kan voldoen. Bij voorbeeld: de bewering als zouden creooltalen het naamwoordelijk meervoud vormen door toevoeging van een persoonlijke voornaamwoord derde persoon meervoud (bij Van der Sijs kenmerk 5) is absoluut geen universele van de creooltalen. Wel is het een typisch kenmerk van de Atlantische (en dus ook de Caribische) creooltalen, maar ook binnen die groep is het niet de regel. Het geldt bijv. wel voor het Negerhollands: *di man sinu* 'de man zij/hun [= de mannen]' maar niet voor het Berbice Dutch waar twee 'uitgangen' uit het Oostelijk Ijo worden gebruikt, die in het Berbice verder niet als zelfstandige woorden optreden. Verder dient de uitspraak als zou het Negerhollands geen passief kennen (kenmerk 9), gekwalificeerd te worden. Het Negerhollands kent in ieder geval een resultaatpassief zoals in *di hus ka bou* 'het huis PERFECTUM bouwen [= het huis is gebouwd]'.

Maar ondanks deze caveats en met enig hangen en wurgen blijken er toch enige overeenkomsten tussen het Negerhollands, het Afrikaans en de huidige etnolecten te bestaan, terwijl er bij twee kenmerken alleen een zwakke overeenstemming tussen het Negerhollands en het Afrikaans zou bestaan en bij drie andere tussen het Negerhollands en de etnolecten.

Bij nader inzien blijkt dit echter tegen te vallen. Het enige punt waarop het Negerhollands, het Afrikaans en de etnolecten echt overeenkomen is de afwezigheid van het neutrum: verdwenen in het NH en het Afrikaans en met een tendens tot afwezigheid in de etnolecten. Het tweede kenmerk, afwezigheid van adjectivale

flexie geeft Van der Sijs in haar tabel op p. 192 als + (NH) + (Afr.) + (etn.l.). Maar hier spreekt ze zichzelf tegen, want uit haar bespreking van dit kenmerk (p. 189–190) volgt dat het + – + had moeten zijn. De etnolecten neigen nl. naar het algemeen gebruik van *-e*, 'zodat je niet meer van verbuiging kunt spreken', aldus Van der Sijs, terwijl het Afrikaans het Nederlandse systeem (nulmorfeem vs. *-e*) grondig heeft omgebouwd, wat volgens Van der Sijs 'onder andere afhangt van de lengte van het bijvoeglijk naamwoord'.

Hoewel er wel wat aan te merken valt op dit laatste, klopt het inderdaad dat er in het Afrikaans vormverschillen voor attributieve adjectieven bestaan. Bijv. *hoë berge* 'hoge bergen' vs. *groot huise* 'grote huizen'. Maar het doet er m.i. niet toe of een nieuwe variant van het Nederlands een verschil tussen het nulmorfeem en *-e* aanhoudt. Het universele gebruik van *-e* in attributieve adjectieven in etnolectisch Nederlands is natuurlijk flexie: het is de markering van de attributieve vorm tegenover de ongeflexeerde predicatieve vorm.

Zodoende kom ik zelf op + – –. Ik zie nog maar één mogelijkheid om + + + te scoren, en wel door van kenmerk 2 te maken: 'Adjectivale flexie niet in overeenstemming met het flexiesysteem van de lexificeerder.'

Jammer genoeg heb ik zo nog een paar op- of aanmerkingen bij deze lijst van 'creoolse kenmerken'. Bijv. Afr. *minder laat toekom as waar hy reg op het* 'minder geven dan waar hij recht op heeft' is geen nieuwe constructie (zoals uit de vertaling blijkt); nh. *-er* en *meer* in comparatieven werd niet gebruikt zoals in het Nederlands: het was *beter* 'MEER goed' en *meer* 'MEER veel', maar verder *meer groot*, *meer klein*, enz.²; in Afr. *ons was besig om te skrywe* is niet *om te* maar *besig wees om te* desnoods een duratieve uitdrukking, en voorzover dit duratiefmarkering mag heten, is ook het Nederlandse *besig zijn (om) te* een geval van duratiefmarkering. Deze lijst zal dus nog eens grondig bekeken moeten worden.

2 Ik baseer me hier op de Deense grammatica van het Negerhollands uit 1770 van de hand van J.M. Magens.

Maar het eindresultaat zal m.i. niet veel van dat van Van der Sijs verschillen: het Afrikaans en de etnolecten komen maar in een paar van de 11 kenmerken met het Negerhollands overeen. Alleen lijken dat er in mijn voorlopige telling nog minder te zijn dan bij Van der Sijs.

Maar één etnolect doet het op de ‘schaal van Markey’ slechter dan welk ander etnolect dan ook: het Jiddisch-Nederlands (of Jodenhoeks). Als je niet beter zou weten, zou je kunnen denken dat het Jodenhoeks weinig meer dan een Nederlands dialect was. Maar dat ligt aan de criteria van Markey, niet aan deze variëteit.

Hans den Besten

UVA, Theoretische Taalwetenschap
j.b.denbesten@uva.nl

J.D. Koldijk (2004). *Het Bildts, zijn wezen, herkomst en problematiek. Een dialectgeografisch en historisch onderzoek.* Leeuwarden: Fryske Akademy. 254 blz. ISBN: 90 6171 975 5. € 20.

Het Bildts is de taal die gesproken wordt in de gemeente het Bildt, in het noordwesten van Friesland, met dorpen als Sint Jacobiparochie, Sint Annaparochie en Vrouwenparochie. Eens stroomde daar de Middellzee, maar die werd aan het begin van de zestiende eeuw ingepolderd door een viertal uit Zuid-Holland afkomstige bedijkers. Dezen namen in hun kielzog 800 man mee (een aantal dat later zou oplopen tot 1500) om tussen 1505 en 1508 een 15 kilometer lange zeedijk aan te leggen, de Oudebildtdijk geheten. Aan het 5000 ha. gewonnen land werd in 1600 tijdens een tweede fase van inpoldering nog eens ruim 2000 ha. toegevoegd met de aanleg van de Nieuwebildtdijk. Het nieuwe land werd in kavels verdeeld en kwam in handen van de bedijkers en hun pachters. Van deze laatsten kwam een groot deel uit Noord- en Zuid-Holland, maar ook Brabanders, Zeeuwen en talrijke Friezen vestigden zich in de nieuwe polder. Al met al vormden de kolonisten van het Bildt een zeer gemengde bevolking. De sporen daarvan zijn terug te vinden

in het Bildts dat tot op de dag van vandaag in het Bildt wordt gesproken, in weerwil van de oprukkende standaardtaal die zoveel dialecten in hun bestaan bedreigt.

Koldijk bespreekt in zijn werk het ontstaan van het Bildts, de linguïstische kenmerken ervan en de strijd die het tegenwoordig moet voeren om te overleven. Het was de bedoeling het boek als proefschrift te laten verschijnen, maar door de voortijdige dood van de auteur in 1996 is het daar helaas niet van gekomen. Het is aan de promotor, Tony Feitsma, en aan Cor van Bree en Sytse Buwalda te danken dat het boek uiteindelijk toch is uitgebracht. Zij hebben het vele werk dat in de loop der jaren door Koldijk is verricht opgepakt en zodanig bewerkt dat het niet alleen voor academici maar ook voor een breder geïnteresseerd publiek toegankelijk zou worden.

Ik wil mijn bespreking beginnen met de vaststelling dat de studie getuigt van een grote liefde voor het onderzoeksobject. Koldijk werd in Vreeland geboren, maar door de familie van zijn uit het Bildt afkomstige moeder verbleef hij van jongs af aan regelmatig aan de hierboven genoemde Oudebildtdijk, wat overigens ook de geboorteplaats van uw recensent is. De taalkundige Koldijk ontmoette daar zijn neef Hotze Buwalda, jarenlang dé specialist bij uitstek van het Bildts. De grote kennis van het Bildts van deze ‘Bilkert om ferens’ komt vooral tot uiting in de prachtige voorbeelden waarmee de tekst rijkelijk gelardeerd is.

Het onderzoek naar het Bildts is traditioneel van opzet. Na een korte inleiding (hoofdstuk 1) wordt verslag gedaan van de wording van het Bildt (hoofdstuk 2) en van de aard en oorsprong van het Bildts (hoofdstuk 3). Daarna volgt een beschrijving van de kenmerken van het Bildts op het niveau van de klanken (hoofdstuk 4), de morfologie (hoofdstuk 5) en de syntaxis (hoofdstuk 7). Het tussenliggende hoofdstuk 6 is gewijd aan de geografie van woordvormen betreffende een aantal agrarische en niet-agrarische woorden. Hoofdstuk 8 is gewijd aan de toekomst van het Bildts, waarna een samenvatting en conclusie volgen (hoofdstuk 9). Aan het eind van het boek

zijn samenvattingen opgenomen in het Engels, Bildts, Fries, Nederlands en Duits.

‘De wording van het Bildt’ beschrijft het ontstaan van het Bildt en zijn eerste bewoners, zoals daarvan hierboven kort verslag werd gedaan. Daarbij is veel plaats ingeruimd voor de eerste Bildtse pachterlijsten om te achterhalen wat de herkomst van de eerste pachters en dijkwerkers was. Dit is van belang omdat hun achtergrond in de loop der jaren door verschillende onderzoekers in verband is gebracht met theorieën over het ontstaan van het Bildts. De schattingen over het aantal Friezen en Hollanders lopen echter nogal uiteen. Volgens sommigen waren de Friezen met zo’n 60% in de meerderheid, maar anderen zijn van mening dat ze met 40% een minderheid vormden. Koldijk sluit zich op grond van een namenonderzoek bij de laatste opvatting aan, maar plaatst daarbij de kanttekening dat dergelijk onderzoek nooit voor 100% uitsluitel kan geven over de hoeveelheid ‘zekere Friezen’ en ‘anderen’. Overigens vermeldt het namenonderzoek dat de naam van uw recensent een van de meest voorkomende op het Bildt is, want ‘de familienaam Kuiken is stereotiep voor het Bildt’, aldus Koldijk.

In ‘Aard en oorsprong van het Bildts’ komt de vraag aan de orde in hoeverre er in het Bildts sprake is van ‘expansie’ dan wel van ‘import’ van het Hollands. Over het antwoord op deze vraag is met name in de eerste helft van de twintigste eeuw veel gediscussieerd. Ook in dit boek staat deze vraag centraal, al wordt dat niet met zoveel worden gezegd, want Koldijk formuleert nergens een expliciete onderzoeksvraag. De belangrijkste vertegenwoordiger van de expansietheorie is Kloeke. Volgens hem woonden er al Friezen op het Bildt nog voor dat dit bedijkt werd, en kwamen er daarna nog meer bij, zodat die ver in de meerderheid waren. Het Bildts was voor hem ‘Hollandsch in Frieschen mond’, het product van expansie, dat wil zeggen van de invloed van de taal van de dominante Hollandse groep op het Fries dat het merendeel van de bewoners sprak. Hiertegenover staat de importhypothese van Wobbe de Vries, die van mening is dat het Bildts de taal van de Hol-

landers is, die door een sterke Friese invloed is vervormd. De palatalisering van *û* tot *ü* (in woorden als *hús>hús*) werd de testcase in deze discussie. De *uu*-uitspraak in het Bildts en in het Stadsfries vormt volgens Kloeke het bewijs van zijn expansietheorie. De Vries wijst expansie niet geheel af, maar volgens hem is de klankverandering van *û* tot *ü* daar niet alleen uit voortgekomen, omdat er in het Oudwestfries al sprake was van palatalisering. Koldijk noemt de expansieleeër van Kloeke ‘te eenzijdig geaccentueerd’, maar uiteindelijk durft hij toch ook niet helemaal met De Vries mee te gaan, waardoor de kwestie onbeslist blijft.

In feite vormen de daaropvolgende hoofdstukken variaties op het centrale punt in de discussie Kloeke-de Vries: hebben de kolonisten hun dialecten naar het Bildts meegenomen en is er dus sprake van taalimport of moeten we het Bildts zien als een product van Hollandse expansie? Koldijk geeft eerst een beschrijving van de Bildtse klanken (die qua aard en aantal fonemen grote gelijkenis vertonen met die van het Nederlands), waarna hij de ontwikkeling van de Westgermaanse klanken in het Bildts vergelijkt met die van het Fries, het Leeuwarders en een aantal Hollandse dialecten. Hoewel verschijnselen als rekking van korte vocalen en naslag achter vocalen vrij algemeen zijn, komen die in het Bildts uitzonderlijk vaak voor. Enkele voorbeelden zijn: [ü.°] *flues* (Ned. vlies), [u.°] *soet* (Ned. zoet), [I.°] *eand* (Ned. einde). Het totaal overziend komt het klanksysteem van het Bildts meer overeen met het Leeuwarders, het Noord-Hollands en het Zuid-Hollands dan met het Fries, maar met de conclusie ‘dat de karaktertrekken van het Bildts in steeds verschillende dialecten teruggevonden worden’ blijft Koldijk aan de voorzichtige kant.

Ten aanzien van de morfologie is de auteur op dezelfde vergelijkende manier te werk gegaan: door morfologische gegevens te vergelijken met die van het Hollands, Fries en andere dialecten probeert hij meer te weten te komen over het Bildts en zijn afkomst. Op morfologisch gebied blijkt het Bildts van twee walletjes te eten. Soms is er meer gelijkenis met het Hollands, zoals bij

de diminutievorming (Ned. *veertje*, Bi. *feertsy*, Fr. *feärke*) en bij vocaalwisseling bij de sterke verba (Ned. *binden-bond-gebonden*, Bi. *bine-bon-bonnen*, Fr. *bine-bûn-bûn*). Dit laatste voorbeeld laat zien dat er wat het gebruik van het prefixloze participium preteriti betreft meer overeenkomst is met het Fries. Ook bij de uitgangen van de werkwoorden en bij de vorming van samenstellingen zijn er meer overeenkomsten met het Fries. Wat de meervoudsuitgangen betreft heeft het Bildts ten dele gekozen voor het Hollands en ten dele voor het Fries.

Op het gebied van de syntaxis concludeert Koldijk dat het Bildts voornamelijk bij het Fries aansluit. Dat geldt in de eerste plaats voor de werkwoordvolgorde in samengestelde gezegdes (cf. Ned. *ik kon hem horen praten*, Bi. *ik kon him praten hore*, Fr. *ik koe him praten hearre*), maar ook wat betreft het gebruik van elliptische constructies, de possessieve datief en de voegwoordcongruentie bij de tweede persoon enkelvoud. Volgens Koldijk is het Bildts syntactisch gezien op te vatten als ‘vertaald Fries’. Het zou echter te ver voeren om op grond van deze sterke syntactische overeenkomst te beweren dat het Bildts in wezen Fries is; daarvoor bevat het te veel Hollandse kenmerken.

Op lexicaal niveau hanteert Koldijk de methode van de woordgeografie, ook al bestempelt hij deze zelf als verouderd. Toch maakt hij gebruik van de methode om informatie over de herkomst van 13 agrarische en 12 niet-agrarische woorden te achterhalen. De uitkomst van deze exercitie is dat de niet-agrarische en ten dele ook de agrarische woorden wijzen op (Zuid-)Hollandse afkomst. Deze woorden zouden door de immigranten uit Zuid-Holland zijn meegebracht. Een aantal andere agrarische woorden wijst daarentegen in de richting van het Fries. Dat zou betekenen dat de Hollandse immigranten vooral in agrarisch opzicht contact met de Friezen gehad zouden hebben.

De verschillende kenmerken van het Bildts in vergelijking met andere dialecten en met het Fries en het Nederlands overziend, concludeert Koldijk dat het Bildts verscheidene kenmerken

met het Zuid-Hollands gemeen heeft, met name op het gebied van de klankleer en de morfologie. Dat duidt op een Zuid-Hollands overwicht, wat een argument voor de importtheorie vormt. Maar daarmee is het pleit tussen expansie en import van het Hollands op het Bildt allerminst beslecht, aldus de auteur. Dit ‘antwoord’ laat de kritische lezer met een enigszins onbevredigend gevoel achter, al zal de gemiddelde gebruiker van het hedendaagse Bildts er niet wakker van liggen. Overigens is het maar zeer de vraag of Koldijk überhaupt op zoek was naar een afdoend antwoord; de doelstelling die hij met zijn werk voor ogen had lijkt veel meer beschrijvend van aard te zijn. De bewerkers van de tekst uiten zich in hun verantwoording in soortgelijke bewoordingen. Zij hopen dat met de publicatie van het werk vooral een goede basis voor verder onderzoek van het Bildts is gelegd.

Enquêtes naar het gebruik van het Bildts onder basisschoolleerlingen uit achtereenvolgens 1955/56 en 1987 laten grote verschuivingen zien in het gebruik van het Bildts (90% Bildtssprekenden in 1955/56 tegenover 43.8% in 1987) en duiden op nivellering: nieuwe klanken, uitgangen en affixen doen – met name bij de vervoegingen van de sterke werkwoorden – hun entree, en op lexicaal niveau worden vele, van de standaardtaal afwijkende woorden vervangen door de standaardtaalequivalenten. Aan de andere kant is er niet alleen nationaal gezien, maar ook zeker met betrekking tot het Bildts, sprake van een hernieuwde belangstelling voor regionale taalvariëteiten, getuige literaire producten in het Bildts, een Bildts songfestival en Bildtse cursussen. Wellicht stimuleert deze ‘dialectrenaissance’ ook de belangstelling voor het levenswerk van Koldijk. Voor de publicatie ervan, aan de vooravond van het 500-jarig bestaan van het Bildt in 2005 had in ieder geval geen beter moment kunnen worden uitgekozen.

Folkert Kuiken

UVA, Nederlandse Taalkunde
F.Kuiken@uva.nl

Signalementen

Woordenboeken en schrijfgidsen

Nu na tien jaar de spelling opnieuw is veranderd, is de publicatie van woordenboeken en spellinggidsen van het Nederlands in een stroomversnelling geraakt. Het eerste exemplaar van de 14^e editie van het *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* werd op 17 oktober 2005 te Amsterdam aan Jan Mulder overhandigd. Deze fraaie nieuwe editie is uitgebreid met duizenden nieuwe trefwoorden, waaronder *belminuut*, *kofferbakhandel*, *regenboogcoalitie* en *wisselgesprek*, en met honderden allusies als *jip-en-janneketaal* en *dancing queen*, conform de nieuwe spelling. Bij ruim 46.000 trefwoorden eindigt het artikel met etymologische informatie, die in een mooie kleur blauw is weergegeven. Het woordenboek gaat vergezeld van een cd-rom, waarop de inhoud van het woordenboek en allerlei zoekfuncties staan.

Ook bij Van Dale verscheen de *Basisspellinggids*, bedoeld voor kinderen vanaf tien jaar. De toegang tot de juiste spelling van woorden wordt vergemakkelijkt doordat het mogelijk is op klank te zoeken. Kijk je bijvoorbeeld bij *fabbriek*, dan wordt er verwezen naar *fabriek*, en bij *freem* wordt vermeld dat je onder *frame* moet kijken. Ook wordt er op een eenvoudige manier uitleg gegeven over de herziene spellingregels volgens de officiële spelling 2005. Op de gratis bijgevoegde cd-rom staat de complete inhoud van het boek. Het boek bevat ruim 22.000 trefwoorden, die vet gedrukt zijn en vergezeld gaan van extra informatie, zoals het geslacht, het meervoud, het verkleinwoord en de vervoeging van werkwoorden.

Natuurlijk kon het Groene Boekje niet uitblijven, de *Woordenlijst Nederlandse Taal*, die werd uitgegeven bij de Sdu en samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en meer dan 100.000 trefwoorden bevat, geheel in overeenstemming met de officiële nieuwe spellingregels. Aan de woordenlijst, die vooral woorden bevat met spellingproblemen, gaat een overzicht vooraf van spellingregels, waarbij ook de nadruk ligt op lastige spellingkwesties. Het Groene Boekje gaat vergezeld van het elektronisch Groene Boekje, een spellingchecker voor Office-applicaties.

Van de hand van André Abeling verscheen, eveneens bij de Sdu, een nieuwe druk van *Het Groene Woordenboek*, het handwoordenboek Nederlands dat in 2002 een herziene en uitgebreide editie vormde van de *Grote Prisma Nederlands*. Het bevat ruim 50.000 trefwoorden met betekenisomschrijving, waarvan veel lemma's vergezeld gaan van de vermelding van de woorden waarmee zij gecombineerd kunnen worden. Bij woorden van vreemde herkomst wordt bovendien de uitspraak vermeld.

Overigens bleef de uitgever van de Prisma-woordenboeken niet achter: er verscheen een eerste druk van het *Prisma Handwoordenboek Nederlands*. Het is een groter boek dan het bekende pocketformaat. Voor deze uitgave is ook gebruikgemaakt van het materiaal van het *Kramers Handwoordenboek Nederlands*.

Van Jan Renkema's *Schrijfwijzer* verscheen bij de Sdu een aangepaste editie. Daarbij werd aansluiting gezocht bij andere naslagwerken, en gezaghebbende taalsites. Omdat dit werk te dik en te duur werd voor mensen die slechts

af en toe iets schrijven, verscheen bij dezelfde uitgever Renkema's *Schrijfwijzer Compact*, die overigens nog 263 bladzijden telt. Deze versie bespreekt wel alle mogelijke taalkwesties, maar dan zonder achtergrondinformatie en met alleen de hoogstnoodzakelijke voorbeelden.

Ook bij de Sdu verscheen de vijfde druk van Eric Tiggelers *Vraagbaak Nederlands*, die de bedoeling heeft snel en helder antwoord te geven op praktijkvragen over taal. Erg handig is het overzicht dat de auteur biedt van de zeven belangrijkste wijzigingen in de spelling. Dat geldt ook voor het symbooltje dat het gehele boek door in de kantlijn staat bij informatie over spellingkwesties die in 2005 zijn aangepast.

Wie behoefte heeft aan een uitgebreider overzicht van de spellingveranderingen, kan terecht bij de *Snelspelgids*, eveneens een uitgave van de Sdu, waarin de basisregels en veranderingen van 2005 voor het voetlicht komen. De woorden die een andere spelling hebben dan in 1995, zijn oranje gedrukt.

In de *Spellingcarrousel*, een uitgave van uitgeverij Het Spectrum, bespreekt Wim Daniëls de hoogte- en dieptepunten uit de spellinggeschiedenis van het Nederlands. Het boekje haalt uit naar de verschillende spellingcommissies, die ondoordringelijke wegen zouden bewandelen. Ook wil de auteur aantonen dat de commissies van de afgelopen jaren, ondanks hun goede bedoelingen, niets geleerd hebben van het verleden. (JNT)

Verskillende woordenboeken

De afgelopen tijd werden diverse woordenboeken gepubliceerd met een zeer uiteenlopend karakter. Van de hand van J.C.M. Blanker en J. Dubbeldam verscheen het *Prisma woordenboek Sranantongo*. Het Sranantongo is een creolentaal, die in Suriname door zo'n 400.000 sprekers in alle bevolkingsgroepen als contacttaal gebruikt wordt. Dit woordenboek bevat de delen Sranantongo-Nederlands en Nederlands-Sranantongo.

Daarnaast bevat dit boek een beschrijving van de grammatica van het Sranantongo en een overzicht van de meest gebruikte volkswijsheden, odo's genaamd.

Bij dezelfde uitgever verscheen het *Prisma miniwoordenboek Nederlandse Gebarentaal*. Dit kleine boekje is bedoeld als beginstap in het leren van gebaren en bevat ongeveer 130 alledaagse gebaren. Er is een korte basisgrammatica opgenomen van de Nederlandse Gebarentaal en ook is er informatie te vinden over het doof zijn en de dovengemeenschap.

Onder de titel *Van Dale Groot Leenwoordenboek* verscheen een herziene uitgave van Nicoline van der Sijs' *Leenwoordenboek*, dat tien jaar eerder werd gepubliceerd. In deze editie zijn aanvullingen en verbeteringen aangebracht. De aanvullingen betreffen zowel nieuwe leenwoorden (ook in de Nederlandse dialecten) als nieuwe literatuur over leenwoorden. Momenteel gaat op het gebied van de woordontlening de grootste invloed op het Nederlands uit van het Arabisch (islamitische religie) en het Sranantongo (voedingsmiddelen). Dit imposante werk gaat vergezeld van een cd-rom, waarop de gehele tekst staat en twee extra hoofdstukken met uitgewerkte achtergrondinformatie. Verder bevat de cd-rom de noten (per hoofdstuk geordend), de literatuur, het Woordregister en een taalspecifiek register.

Ook bij Van Dale verscheen een nieuwe druk van het Van Dale Groot beeldwoordenboek, waarin ruim 3000 afbeeldingen met een ongelofelijke precisie zijn weergegeven. Bij elke afbeelding vinden we de benamingen van de verschillende onderdelen. Het boek geeft niet alleen het Nederlandse woord met zijn lidwoord, maar ook de corresponderende woorden in het Engels en het Frans.

Leuk is het *Mijn eerste Van Dale*, dat bij dezelfde uitgever verscheen. Het gaat hier om een voorleeswoordenboek, geschreven door Liesbeth Schlichting, Betty Sluizer en Marja Verburg, waarin de eerste duizend woorden zijn opgenomen die kinderen moeten kennen voordat ze naar de basisschool gaan. In tekeningen

en versjes wordt de betekenis van de woorden uitgelegd. De versjes op rijm nodigen uit tot nazeggen en moeten helpen de woordbetekenissen te onthouden.

Bij het Spectrum verscheen het alfabetische woordenboek *Hoe noem ik mijn kind?*, waarin we duizenden namen vinden en themalijstjes met namen van kruiden, bloemen en planten, hemelnamen, enzovoort, maar ook met namen van sporters, beroemdheden en andere helden.

Ten slotte is er het alleen op cd-rom verschenen Gebrandmerkte oude meervouden in taal en tekst van P.C. Paardekooper. Op deze cd-rom staan van dezelfde auteur 'Eenlettergrepige' niet-ontleende Westvlaamse s-meervouden, Afrikaanse en Nederlandse meervouden op *-ings*, en een Bibliografie. (JNT)

Boeken over taal, taalkunde en taalbeheersing

De afgelopen tijd zijn er veel werken verschenen op de bovengenoemde gebieden. In *Over de oorsprong van de taal of hoe wij sprekend mens geworden zijn geeft* Flip G. Droste zijn visie op het ontstaan van de menselijke taal. Volgens hem heeft die zich ontwikkeld uit het logische denken van mens en dier en de universele communicatie. Daarvoor was Incorporatie nodig, waarmee een vorm van informatieverwerking wordt bedoeld waarbij waarnemingen in een categorie worden ondergebracht (muis als prooi, kat als gevaar, enzovoort). Om nu over zo'n voorstellingen te communiceren worden signalen gevormd zoals de waarschuwingskreet. Bij dieren zijn die enkelvoudig vanwege de grofheid van hun instrumentarium, terwijl de mens het denken en communiceren heeft verfijnd, wat mogelijk was door de groei van het brein en de ontwikkeling van het spreekapparaat.

Esperanto-expert Marc van Oostendorp schreef een boek over de geschiedenis van het Esperanto, getiteld *Een wereldtaal*. Het boek begint met een hoofdstuk over het leven van de man die het Esperanto heeft ontwikkeld: de

Poolse oogarts Lejzer Zamenhof. De andere hoofdstukken gaan onder meer in op de propaganda, verbreiding en ideologie. Ook wordt bekeken wat er in deze eeuw nog over is van de idealen van Zamenhof en zijn volgelingen.

In *De dove persoon, zijn gebarentaal en het dovenonderwijs* gaat Maurice Buyens fc uitgebreid in op het dovenonderwijs door de eeuwen heen, de geschiedenis van diverse (Koninklijke) instituten voor doven. Binnen deze hoofdstukken komen ook de verschillende communicatiemethoden aan de orde. Tevens wordt ingegaan op het ontstaan van de gebarentalen en de herkomst van de gebaren in België. Daarnaast besteedt de auteur aandacht aan de opvoeding van blinden, doofblinden en spraakgestoorden, die veelal in dezelfde instituten waren opgenomen.

Een groot aantal taalkundeboeken verscheen bij de uitgeverij Blackwell. In de eerste plaats *Applied English Phonology* van Mehmet Yavas. Dit toepassingsgericht studieboek houdt zich bezig met de fonetiek en fonologie van het Engels. Eerst wordt ingegaan op fonetiek en fonologie. Vervolgens komen de consonanten en vocalen aan de orde. Daarna komen de lettergrepen, klemtoon en intonatie aan de orde. Ten slotte is er aandacht voor de fonologie van de tweedetaalverwerver van het Engels en voor spelling en uitspraak.

In de derde editie van het interessante boek *Words in the mind* geeft Jean Aitchison een beeld van het mentale lexicon. De auteur neemt de lezer mee met een uitgebreide speurtocht naar de organisatie van dit lexicon en probeert daarbij vragen te beantwoorden over de manier waarop we woorden mentaal opslaan en er een beroep op doen als we taal gebruiken, hoe kinderen taal leren, enzovoort.

Het boek *Marginale morfologie in het Nederlands* van Gert Meesters is een uitgebreide descriptieve studie van een aantal tot nog toe weinig onderzochte woordvormingsprocessen die traditioneel buiten de kern van de morfologie (gewone samenstelling en afleiding) vallen. Aan de orde komen semi-marginale samenstellingen

(paradigmatische samenstellingen en neoklassieke composita), splintercomposita (constructies tussen samenstelling en afleiding in, waarbij een woorddeel voorkomt dat een woordinkorting is, zoals 'digibeeft' en 'europarlement') en splintermorfemen (zoals 'euro-' en '-gate').

Thinking Syntactically van Liliane Haegeman is een zeer uitgebreide gids op het gebied van de syntaxis. Het boek begint met een uiteenzetting van de taalkunde als wetenschap. Vervolgens komen onderwerpen aan de orde waarbij op allerlei aspecten van het syntactisch onderzoek wordt ingegaan.

In 2002 verscheen de vierde editie van het uitgebreide *An Introduction to Sociolinguistics* van de hand van Ronalf Wardhaugh. In 2005 verscheen al weer de vijfde editie van dit werk. Er wordt in dit omvangrijke studieboek ingegaan op tal van onderwerpen die men onder de sociolinguïstiek laat vallen, zoals dialecten, stijlen en registers, pidgins en creolentalen, meertaligheid, taalgemeenschappen, taalvariatie, taalverandering, en de relatie tussen taal en cultuur.

In *Spraakmakend Nederlands* vertelt Wim Daniëls het verhaal van het Nederlands van 'Hebban olla vogala nestas hagunnan' tot 'Hun hebben het gedaan'. Van dit boekje verschenen ook edities in het Duits, Engels en Frans.

In *Uitstervende talen* leggen Daniel Nettle en Suzanne Romaine uit waarom en hoe talen sterven. De auteurs betogen dat een deel van de talen niet op een natuurlijke manier uitsterft, maar dat dit fenomeen samenhangt met een veel groter probleem: het ineenstorten van het mondiale ecosysteem. Daarom kan de strijd om het behoud van talen in hun ogen niet los gezien worden van de strijd voor het behoud van belangrijke natuurgebieden, zoals het regenwoud.

In *Taaltelling Nedersaksisch* geeft Henk Bloemhoff de uitkomsten van een onderzoek naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in de provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, en in de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf, die in Zuidoost-Friesland liggen.

In 2004 verscheen bij Martinus Nijhoff de mooi uitgegeven taal- en communicatiegids *Professioneel communiceren*. Dit zeer uitgebreide handboek is bestemd voor professionals in profit- en non-profitorganisaties die te maken hebben met complexe communicatietaken. Het boek is tevens bedoeld voor gebruik in het hoger onderwijs, als aanvulling op of als alternatief voor voor traditionele handboeken op het genoemde gebied.

Bijzonder fraai is het bij de Sdu verschenen *Handboek Redactie* van Lydia Vroegindewij, waarin zeer uitgebreid het organiseren van publicaties uit de doeken wordt gedaan. In het eerste deel komen in een zestal hoofdstukken eerst de Projecten en processen aan de orde. In deel II (hoofdstuk 7-15) gaat het over het contact (leggen) met Schrijvers en schepers. Het derde deel gaat in op het Reageren en redigeren (hoofdstuk 16-23). Deel IV (hoofdstuk 24-26) heeft als onderwerp Inkopen en inhuren. Het vijfde deel (hoofdstuk 27-30) beschrijft Prepress en productie. Deel VI ten slotte (hoofdstuk 31-37) gaat over het Organiseren en onderhouden (administratieve handelingen, acties bij verschijnen publicatie, auteursrecht, enzovoort). (JNT)

Bundels artikelen

Onder de titel *Van onze taalkundige medewerker* zijn de taalkundige bijdragen samengebracht die H. Schultink in de jaren vijftig van de vorige eeuw heeft geschreven voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. De artikelen geven niet alleen een beeld van de ontwikkeling die de linguïstiek in de jaren 1950-1960 heeft doorgemaakt, ook komen er onderwerpen aan de orde als spelling, purisme, Nederlands aan buitenlanders, de positie van het Vlaams, en de nieuwe Van Dale. Daarnaast wordt herhaaldelijk aandacht besteed aan het werk en leven van de door Schultink gewaardeerde neerlandici Kloeke en Van Haerlingen.

Ter gelegenheid van haar vijftigste verjaar-

dag werd Nicoline van der Sijs een bundel zeer gevarieerde artikelen over taal aangeboden, getiteld *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde* en uitgegeven door de Sdu. De 37 bijdragen gaan merendeels over historische taalkunde en etymologie. Daarnaast zijn er bijdragen over dialectologie en lexicografie.

De bundel *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek XXII* bevat een zestal bijdragen met als onderwerpen: Hoofds taalkundige strategieën, de vertaling van William Sewels *Nederduytsche spraakkonst* in het Russisch, Adriaan Kluit (1735-1807) als lexicograaf, de grote woordenboeken Nederlands-Japans in de eerste helft van de negentiende eeuw, de taalkundige Uhlenbeck (1913-2003), en het eerste internationale linguïstencongres (Den Haag, 1928). (JNT)

Taalkalenders

Bij de Sdu verschenen ook voor het jaar 2006 de bekende taalkalenders *Onze Taal Taalkalender* en *Kindertaalkalender*. De eerste kalender beleeft inmiddels zijn dertiende jaargang. Elke dag van de week heeft zijn eigen rubriek. De maandag is dit jaar gewijd aan stellingen over een taalkundig onderwerp. Dinsdag is vanouds de etymologiedag. Op de woensdagen komen we taaladviezen tegen. Donderdag is traditioneel de gezegdedag. De citatendag op vrijdag is nieuw. Net als vorig jaar is de zaterdag de vergetenwoordendag. Zondag is de Afrikaansetaaldag gebleven.

De tweede kalender is aan zijn tweede jaargang begonnen. Elke dag is er voor kinderen iets te lezen over taal. Ook kunnen ze meedoen aan spelletjes en opdrachten en nadenken over taalvragen. Er zijn op de kindertaalkalender van vorig jaar veel reacties gekomen, waarin kinderen hebben aangegeven wat ze wel en niet leuk vonden aan de kalender. Er is ook in deze kalender weer een vragenlijst opgenomen waarmee kinderen hun mening kunnen geven over de inhoud. (JNT)

Bibliografie

- Abeling, André.** *Het groene woordenboek*. Den Haag: Sdu, 2005. VIII + 895 blz. ISBN 90 12 10857 8. EUR 24,99.
- Bloemhoff, Henk.** *Taaltelling Nedersaksisch. Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland*. Groningen/Oldeberkoop: Sasland/Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2005. 108 blz. ISBN 9064661286. EUR 12,50.
- Cranshoff, Betty & Johan Zuidema.** *Van Dale Basisspellinggids*. Utrecht enz.: Van Dale, 2005. 511 blz. ISBN 90 6648 440 3. EUR 14,95. Met cd-rom.
- Daniëls, Wim.** *Spellingcarrousel. Hoogte- en dieptepunten uit de spellinggeschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum, 2005. 102 blz. ISBN 90 274 1920 5. EUR 2,50.
- Daniëls, Wim.** *Spraakmakend Nederlands*. Rekem: Ons Erfdeel, 2005. 78 blz. ISBN 90 75862 71 7. EUR 10,00.
- Droste, Flip G.** *Over de oorsprong van de taal of hoe wij sprekend mens geworden zijn*. Leuven: Universitaire pers Leuven, 2005. X + 126 blz. ISBN 90 5867 477 0. EUR 17,00.
- Geus, Mathilde & Joni Oyserman.** *Prisma miniwoordenboek Nederlandse Gebarentaal*. Utrecht: Het Spectrum, 2005. 317 blz. ISBN 90 274 2303 2. EUR 7,95.
- Groene boekje, Het. Woordenlijst Nederlandse Taal.** Tiel: Lannoo/Den Haag: Sdu, 2005. 1056 blz. ISBN 90 12 10590 0. EUR 29,95. Met het *Elektronisch Groene Boekje. Spellingchecker voor Office-applicaties*.
- Haegeman, Liliane.** *Thinking Syntactically. A Guide to Argumentation and Analysis*. Oxford: Blackwell, 2005. XII + 386 blz. ISBN 1 4051 1853 9. IP 17,99.
- Kindertaalkalender 2006.** Den Haag: Sdu, 2005. ISBN 90 12 10604 4. EUR 13,49.
- Nettle, Daniël & Suzanne Romaine.** *Uitstervende talen*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2004. 308 blz. ISBN 90 450 1053 4. EUR 29,90.

Signalementen

- Onze Taal Taalkalender 2006.** Den Haag: Sdu, 2005. ISBN 90 12 10607 9. EUR 14,49.
- Prisma handwoordenboek Nederlands.** Utrecht: Het Spectrum, 2005. 1529 blz. ISBN 90 274 9073 2. EUR 19,50.
- Renkema, Jan.** *Schrijfwijzer.* Den Haag: Sdu, 2005. 466 blz. ISBN 90 12 10854 3. EUR 29,95.
- Renkema, Jan.** *Schrijfwijzer Compact.* Den Haag: Sdu, 2005. 263 blz. ISBN 90 12 10826 8. EUR 14,95.
- Sijs, Nicoline van der.** *Groot leenwoordenboek.* Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2005. 684 blz. ISBN 90 6648 976 6. EUR 55,00. Met cd.
- Tiggeler, Eric.** *Vraagbaak Nederlands. Van spelling tot stijl: snel een helder antwoord op praktijkvragen over taal.* Den Haag: Sdu, 2005. 323 blz. ISBN 90 12 10855 1. EUR 19,95.
- Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal.** Veertiende, herziene uitgave. 3 delen. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2005. ISBN 90 6648 428 4 (dl. 1), 90 6648 429 2 (dl. 2), 90 6648 430 6 (dl. 3). EUR Met cd-rom.
- Vroegindeweij, Lydia.** *Handboek redactie. Het organiseren van publicaties.* Den Haag: Sdu, 2005. 487 blz. ISBN 90 12 10866 7. EUR 35,00.
- Wardhaugh, Ronald.** *An Introduction to Sociolinguistics.* Oxford: Blackwell, 2005. VIII + 418 blz. ISBN 1 4051 3559 X. IP 19,99.
- Wingerden, Wouter van & Pepijn Hendriks.** *Snelspelgids. Basisregels en veranderingen 2005.* Den Haag: Sdu, 2005. 64 blz. ISBN 90 12 10548 X. EUR 6,95.
- Yavas, Mehmet.** *Applied English Phonology.* Oxford: Blackwell, 2005. X + 245 blz. ISBN 1 4051 0872 X. IP 17,99.

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijke Bladen*, *Neerlandia*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Taal en Tongval*, *TaalActief*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *vakTaal*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@telebyte.nl

Anéla

2005, nr. 1

In het eerste nummer van dit jaar staat een artikel van Judith Evertse, waarin zij een stilistische vergelijking geeft tussen de mondelingen, schriftelijke en digitale tekstsoorten. De bijdrage van Josje Verhagen gaat over de rol van het non-modale hulpwerkwoord 'hebben' in de verwerving van Nederlands als tweede taal. Gerard Doetjes onderzocht het effect van accommodatiestrategieën in situaties waarin sprake is van semi-communicatie. Esther van Krieken brengt verslag uit van haar onderzoek naar een Marokkaans etnolect. Eric Daamen vroeg zich af hoe eenduidig samenhang is in tekst. De bijdrage van Fenne van de Rhoer en Anne Vermeer gaat over hiërarchische relaties en woordenschatonderwijs. Pablo Irizarri van Suchtelen deed een verkennend onderzoek naar de relaties tussen muzikale aptitude, taalaptitude en tweedetaalverwerving.

Naamkunde

35 (2003 en 2004)

Deze complete jaargang over twee jaren (2003 en 2004) begint met een artikel van W. Van Langendonck over vondelingennamen en hun classificatie. R. Alma deed onderzoek naar vernoeming

in de stad Groningen en de Ommelanden in de zestiende eeuw. De bijdrage van G. Geerts gaat over volkse naamgeving in Averbode en Okselaar. R. Rentenaar gaat in op het ontstaan en de ontwikkeling van een bijzonder type familienaam. K.F. Gildemaker richt zich op intern lokaliserende preposities in Oudfriese oorkonden. De bijdragen van A. Schrijnemakers geven inlichtingen over de plaatsnamen Maastricht en Utrecht en over Rimburch. J.C. Ter Laak houdt zich bezig met het Drentse toponiem *Vries*. Het artikel van F. Debrabandere leert ons iets over de Middelnederlandse toenaam *Pellecoc*. W. Beele en G. Dupont reageren in hun bijdragen op elkaars publicaties.

Verder zijn er bijdragen in de rubrieken *Recensies* en *Kroniek*.

Neerlandia – Nederlands van Nu

109 (2005), nr. 3

In deze aflevering vinden we onder meer een bijdrage van Joris Vercammen over de Naardense Bijbel. Els Ruijsendaal had een vraaggesprek over taal met em. Prof. dr. Jos Wilmots, die tot 2000 verbonden was aan het Limburgs Universitair Centrum.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Uit de tijdschriften

Nr. 4

In het tweede nummer vinden we onder andere een artikel van José Cajot over Franse woorden in de mond van Nederlanders. In zijn rubriek *Etymologie* buigt Frans Debrabandere zich over de woorden 'gepeupel', 'janhagel' en 'rapaille'.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

43 (2005), nr. 3

In het laatste nummer van deze jaargang staat een artikel van Roland Willemyns, waarin wordt bekeken of taalkundige integratie ook werkt voor tussentalen. Er is een bijdrage van P. de Kleijn aan de rubriek *Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen*. Verder zijn er onder meer boekbesprekingen.

Ons Erfdeel

48 (2005), nr. 4

In dit nummer staat onder meer een artikel van Noline van der Sijs en Jos Swanenberg, waarin een pleidooi wordt gehouden voor de dialectstudie in Nederland. Verder is er in deze aflevering een bespreking door Reinier Salverda het boek *Het Nederlands vroeger en nu* van G. Janssens en A. Marynissen.

Nr. 5

In dit nummer staat onder meer een bespreking door Jos Blommaert van het proefschrift van Katrijn Maryns uit 2004 over taal in de asielpcedure.

Onze Taal

74 (2005), nr. 6

Deze aflevering begint met een artikel van Riemer Reinsma, waarin deze verslag doet van zijn wandeling langs de Belgische taalgrens. Joke

Linders gaat in haar bijdrage in op de invloed van Annie M.G. Schmidt op de Nederlandse taal. Joost Pollmann deed onderzoek naar de weergave van geluiden in strips. De Taaladviesdienst geeft een overzicht van de belangrijkste wijzigingen in de spelling. Femke Simonis leert ons iets over de reikwijdte van *straks*. R. Harald Baayen, Robert Schreuder en Kerstin Mauth onderzochten of het dichtersbrein de woorden anders verwerkt. Marc van Oostendorp toont in zijn bijdrage hoe Lucebert muziek maakte van taal.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 7/8

Dit dubbelnummer begint met een bijdrage van Ewoud Sanders over de scrabblemythe: staat een woord niet in het woordenboek, dan bestaat het niet. René Appel heeft een vraaggesprek met journalist Hugo Camps over taalgebruik. Ludo Permentier gaat in zijn artikel in op de veranderingen in het nieuwe Groene Boekje. Rik Smits deed onderzoek naar Nederlands gestuntel met de Franse keukentaal. Hans Hoeken legt uit hoe bedelbrieven werken. De bijdrage van Noline van der Sijs gaat over Nederlandse creooltalen en etnische variëteiten.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 9

Peter Burger opent deze aflevering met een bijdrage over inbrekerstekens: broodje-aapverhalen. Jan Erik Grezel leert ons hoe medicijnnaamen zijn ontstaan. Ewoud Sanders gaat in zijn artikel in op de kuisheidspuntjes in het grootste Nederlandse spreekwoordenboek: het negentiende-eeuwse werk van P.J. Harrebomée. Sonja van Boxtel legt uit waarom sommige volwassenen toch perfect een nieuwe taal onder de knie krijgen. De bijdrage van Ingeborg Stolte gaat in op taal- en spraaktechnologie bij communicatieve handicaps.

Uit de tijdschriften

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 10

Het oktobernummer begint met een bijdrage van de Taaladviesdienst Onze Taal over het nieuwe Groene Boekje. De schrijver Abdelkader Benali vertelt iets over zijn ervaringen met de Groene Boekjes. Tanneke Schoonheim en Nicoline van der Sijs laten zien dat er veel meer over het Oudnederlands bekend is dan het bekende zinnetje 'Hebban olla uogala'. Arjen van Veelen vertelt iets over de internationale Taalkunde Olympiade, die in de zomer van 2005 in Nederland werd gehouden. Het artikel van Ewoud Sanders gaat over de herkomst van het rijmend gezegde.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 11

Deze aflevering begint met een gesprek dat Jan Erik Grezel had met Ton den Boon, hoofdredacteur van Van Dale. Wim Daniëls uit zijn ontevredenheid over het nieuwe Groene Boekje. Van Beatrijs Ritsema vernemen we welke he-

dendaagse onzekerheden er zijn in de taaletiquette. In de eerste aflevering van een serie over taal in het werk gaat Arjen van Veelen in op de taal van de dj. In haar rubriek *Etymologica* schrijft Nicoline van der Sijs over hanze-woorden. Joop van der Horst legt in zijn bijdrage uit waarom sommige aanduidingen hun lidwoord kwijtra-ken. Marc van Oostendorp had een gesprek met Spinozaprijswinnaar Peter Hagoort over taal in de hersenen.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 12

De laatste aflevering van deze jaargang begint met een vraagesprek dat Jan Erik Grezel had met de Vlaamse dictee-begeleider Ludo Permentier. De bijdrage van Jacqueline Drijber gaat over de taal van Loesje. De redactie van dit tijdschrift bespreekt het spraakmakendste taalnieuws van 2005. Het onderwerp van Nicoline van der Sijs' rubriek *Etymologica* is dit keer uitleenwoorden; Nederlandse woorden die in andere talen terecht zijn gekomen.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ontvangen boeken

Abeling, André. *Het groene woordenboek.* Den Haag: Sdu, 2005. VIII + 895 blz. ISBN 90 12 10857 8. EUR 24,99.

Bloemhoff, Henk. *Stellingwarfs – Nederlands. Verklarend Handwoordenboek.* Berkoop/Oldeberkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2005. 703 blz. ISBN 9064661286. EUR 12,50.

Bloemhoff, Henk. *Taaltelling Nedersaksisch. Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland.* Groningen/Oldeberkoop: Sasland/Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2005. 108 blz. ISBN 9064661286. EUR 12,50.

Botma, Bert. *Phonological aspects of nasality. An element-based dependency approach.* Utrecht: LOT, 2004. XII + 375 blz. ISBN 90 76864 54 3. EUR 34,49.

Boxtel, Sonja van. *Can the late bird catch the worm? Ultimate attainment in L2 syntax.* Utrecht: LOT, 2005. XII + 185 blz. ISBN 90 76864 76 4. EUR 24,39.

Clement, Christine J. *Development of vocalizations in deaf and normally hearing infants.* Utrecht: LOT, 2004. XII + 264 blz. ISBN 90 76864 67 5. EUR 28,27.

Cranshoff, Betty & Johan Zuidema. *Van Dale Basisspellinggids.* Utrecht enz.: Van Dale, 2005. 511 blz. ISBN 90 6648 440 3. EUR 14,95. Met cd-rom.

Daniëls, Wim. *Spellingcarrousel. Hoogte- en dieptepunten uit de spellinggeschiedenis van het Neder-*

lands. Utrecht: Het Spectrum, 2005. 102 blz. ISBN 90 274 1920 5. EUR 2,50.

Daniëls, Wim. *Spraakmakend Nederlands.* Rekem: Ons Erfdeel, 2005. 78 blz. ISBN 90 75862 71 7. EUR 10,00.

Droste, Flip G. *Over de oorsprong van de taal of hoe wij sprekend mens geworden zijn.* Leuven: Universitaire pers Leuven, 2005. X + 126 blz. ISBN 90 5867 477 0. EUR 17,00.

Eijck, Jan van & Albert Visser. *Inzien en be-wijzen.* Amsterdam: AUP, 2005. 112 blz. ISBN 90 5356 749 6. 17,50 euro.

Escudero, Paola. *linguistic perception and second language acquisition. Explaining the attainment of optimal phonological categorization.* Utrecht: LOT, 2005. VI + 351 blz. ISBN 90 76864 80 2. EUR 28,82.

Evers-Vermeul, Jacqueline. *The development of Dutch connectives. Change and acquisition as windows on form-function relations.* Utrecht: LOT, 2005. XII + 283 blz. ISBN 90 76864 77 2. EUR 29,88.

Geus, Mathilde & Joni Oyserman. *Prisma miniwoordenboek Nederlandse Gebarentaal.* Utrecht: Het Spectrum, 2005. 317 blz. ISBN 90 274 2303 2. EUR 7,95.

Groene boekje, Het. *Woordenlijst Nederlandse Taal.* Tiel: Lannoo/Den Haag: Sdu, 2005. 1056 blz. ISBN 90 12 10590 0. EUR 29,95. Met het Elektronisch Groene Boekje. *Spellingchecker voor Office-applicaties.*

Haegeman, Liliane. *Thinking Syntactically. A Guide to Argumentation and Analysis.* Oxford: Blackwell, 2005. XII + 386 blz. ISBN 1 4051 1853 9. IP 17,99.

Jong, Nel de. *Learning second language grammar by listening.* Utrecht: LOT, 2005. X + 161 blz. ISBN 90 76864 72 1. EUR 22,95.

Kindertaalkalender 2006. Den Haag: Sdu, 2005. ISBN 90 12 10604 4. EUR 13,49.

Monod de Froideville, G.H.A. & E.A.S. Crena de Iongh-den Beer Poortugael. *Titels, graden titulatuur.* Den Haag: Sdu, 2005. 174 blz. ISBN 90 12 10921 3. EUR 19,95.

Nettle, Daniël & Suzanne Romaine. *Uitstervende talen.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2004. 308 blz. ISBN 90 450 1053 4. EUR 29,90.

Onze Taal Taalkalender 2006. Den Haag: Sdu, 2005. ISBN 90 12 10607 9. EUR 14,49.

Prisma handwoordenboek Nederlands. Utrecht: Het Spectrum, 2005. 1529 blz. ISBN 90 274 9073 2. EUR 19,50.

Renkema, Jan. *Schrijfwijzer.* Den Haag: Sdu, 2005. 466 blz. ISBN 90 12 10854 3. EUR 29,95.

Renkema, Jan. *Schrijfwijzer Compact.* Den Haag: Sdu, 2005. 263 blz. ISBN 90 12 10826 8. EUR 14,95.

Sijs, Nicoline van der. *Groot leenwoordenboek.* Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2005. 684 blz. ISBN 90 6648 976 6. EUR 55,00. Met cd.

Tiggeler, Eric. *Vraagbaak Nederlands. Van spel-*

ling tot stijl: snel een helder antwoord op praktijkvragen over taal. Den Haag: Sdu, 2005. 323 blz. ISBN 90 12 10855 1. EUR 19,95.

Tol-Verkuyl, Eva M. *Taal in tekst. Hoe je taal gebruikt om tekst vorm te geven.* Bussum: Coutinho, 2005. 345 blz. ISBN 90 6283 461 2. EUR 33,50.

Tummers, José. *Het naakt(e) adjectief. Kwantitatief-empirisch onderzoek naar de adjectivische buigingsalternantie bij neutra.* Proefschrift Katholieke Universiteit Leuven 2005. VI + 407 blz. Geen prijsvermelding.

Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal. Veertiende, herziene uitgave. 3 delen. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2005. ISBN 90 6648 428 4 (dl. 1), 90 6648 429 2 (dl. 2), 90 6648 430 6 (dl. 3). EUR Met cd-rom.

Vos, Mark de. *The syntax of pseudo-coordination in English and Afrikaans.* Utrecht: LOT, 2005. XIV + 233 blz. ISBN 90 76864 81 0. EUR 27,38.

Vroegindeweyj, Lydia. *Handboek redactie. Het organiseren van publicaties.* Den Haag: Sdu, 2005. 487 blz. ISBN 90 12 10866 7. EUR 35,00.

Wardhaugh, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics.* Oxford: Blackwell, 2005. VIII + 418 blz. ISBN 1 4051 3559 X. IP 19,99.

Wingerden, Wouter van & Pepijn Hendriks. *Snelspelgids. Basisregels en veranderingen 2005.* Den Haag: Sdu, 2005. 64 blz. ISBN 90 12 10548 X. EUR 6,95.

Yavas, Mehmet. *Applied English Phonology.* Oxford: Blackwell, 2005. X + 245 blz. ISBN 1 4051 0872 X. IP 17,99.

